

Vjersko obrazovanje u javnim školama u Bosni i Hercegovini: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje

Ahmet Alibašić

Sadržaj

Sažetak	2
I. Uvod	3
I.a Izjava o namjeri	4
I.b Metodologija i ograničenja	4
II. Opis problema	5
III. Policy opcije	11
III.a Moguće opcije	11
III.b Analitički okvir	12
III.c Nepoželjne opcije	14
III.d Odabrana opcija	16
IV. Zaključci i preporuke	20
IV.a Preporuke vlastima	20
IV.b Preporuke vjerskim zajednicama	21
IV.c Preporuke roditeljima	21
IV.d Preporuke OSCE-u i drugim međunarodnim organizacijama	21
V. Bibliografija	22

Mr. Ahmet Alibašić, diplomirani teolog i politolog, predaje studije islamske kulture i civilizacije na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu i vodi Centar za napredne studije. Aktivan je u međureligijskom dijalogu a služio je i kao prvi direktor Međureligijskog instituta (2007-2008) kojeg su zajednički osnovale četiri tradicionalne vjerske zajednice u BiH. Objavio je i preveo više tekstova i knjiga o islamu i politici, islamskim pokretima, islamu na Balkanu, demokratizaciji u muslimanskom svijetu, opoziciji u islamskoj misli, odnosima između države vjerskih zajednica u Evropi SAD, ljudskim pravima u islamu i muslimanskom svijetu te historiji islamske civilizacije. Citiran je u *Wall Street Journal Europe*, *Al-Mujtameu*, *Boston Globu*, Radiju Slobodna Evropa, Reutersu, BBC Scotlandu, TV France 3, AFP, CBC, TV Egipat, itd.

Sažetak

Ovaj rad je pokušaj da se definiše status religije u državnim školama u Bosni i Hercegovini, koji bi bio u skladu s relevantnim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima i koji bi omogućio religiji da doprinese uspješnom upravljanju pluralističkim demokratskim društvom. Rad predlaže formulu po kojoj neće religija biti izvor problema, već će postati dio rješenja tako što će pomoći djeci da izgrade svoje međuvjerske kompetencije, a da istovremeno očuvaju svoj identitet. Odabrali smo put kojim se dosad rijetko išlo u ovoj oblasti. Pokazujemo da, *uprkos trenutnim nedostacima konfesionalne vjeronauke* (u daljem tekstu vjeronauka) *u bosanskohercegovačkim javnim školama, takva edukacija ima snažnu i značajnu korektivnu ulogu u odnosu na mnogo isključivije vjerske poruke kojima se često podučava unutar vjerskih zajednica*. Konfesionalna vjeronauka u školama može se posmatrati kao prilika za alternativna mišljenja iz iste vjerske tradicije koja bi mogla djelovati kao protuteža snažnim i ponekad ekskluzivističkim porukama koje dolaze iz nekih vjerskih zajednica.

Da bi testirao ovu hipotezu, autor je proveo analizu sadržaja udžbenika i materijala koji su u upotrebi na vjerskoj pouci unutar vjerskih zajednica. Analizirani su i udžbenici vjeronauke koji su bili u upotrebi kad je vjeronauka prvi put uvedena u školski sistem tokom 1990-ih. Ti nalazi su upoređeni s postojećim stručnim procjenama i analizama sadržaja udžbenika vjeronauke koji se trenutno koriste u javnim školama. Konačno, obavljani su razgovori s akterima debate o vjeri u javnim školama i urađen opsežan pregled literature.

Utvrđeno je da trenutni model vjeronauke uživa vrlo visoku stopu odobravanja, zadovoljava zahtjeve vjerskih zajednica, te je uglavnom usklađen s državnim zakonima i međunarodnim obavezama Bosne i Hercegovine. Međutim, način na koji se provodi ovaj model vjerskog obrazovanja izaziva opravdanu zabrinutost zbog njegovog negativnog utjecaja na socijalnu koheziju, diskriminaciju manjina i ponekad neprilagođenost materijala dobi učenika.

Uzimajući u obzir visok nivo pohađanja nastave vjeronauke, visoku stopu odobravanja među roditeljima i učenicima, kao i postojeće zakonodavstvo i međunarodne sporazume s Vatikanom i Srpskom pravoslavnom crkvom, čini se da je jedina izvodljiva i društveno prihvatljiva opcija za korigiranje nedostataka trenutnog modela vjeronauke njegovo poboljšavanje.

Radikalne promjene u ovom području politike ne čine se izvodljivim. S druge strane, poboljšavanje trenutne politike obećava uspjeh. To poboljšavanje bi uključivalo: 1) reviziju nastavnih planova i programa, udžbenika i nastavnih metoda vjeronauke te kontinuiranu obuku njenih nastavnika, 2) razvoj alternativnog predmeta, i 3) uvođenje obaveznog jednogodišnjeg predmeta religijskih studija (kulture religija) u osnovnoj i/ili srednjoj školi. Jačanje partnerstva s roditeljima i vjerskim zajednicama je ključno za uspjeh ovog pristupa.

Prednosti ovog kombiniranog pristupa su njegova društvena izvodljivost, preuzimanje moćne vjerske poruke iz ruku često ekskluzivistički nastrojenih vjerskih službenika i roditelja i doprinos društvenom ozdravljenju i koheziji. Uz podršku nadležnih obrazovnih vlasti, direktora škola i pedagoga može se opravdano očekivati da će vjeroučitelji mnogo bolje od vjerskih službenika ili roditelja mladim generacijama pojasniti vjerske razlike i pripremiti ih da se nose s vjerskim razlikama u svom životu. Integrirajući vjerske zajednice i vjerske službenike u svoje matične tokove društvo će biti u mogućnosti izvršiti pritisak na njih da budu društveno odgovorniji.

Predloženi model ima za cilj da poboljša učinkovitost trenutnog modela tako što će nastavu vjeronauke učiniti istinski izbornom. To bi se moglo postići uvođenjem alternativnog predmeta za učenike koji ne pohađaju vjeronauku. Ostale intervencije treba da budu usmjerene na sadržaj (plan i program), nastavna sredstva (udžbenike i didaktički materijal), ljudske resurse (obuku nastavnika), upravljanje (organizaciju) i pedagogiju (didaktiku i metodologiju) vjeronauke, tako da nastava vjeronauke da doprinosi razvoju civilnog društva i socijalnoj koheziji i te pomogne postizanju ciljeva koje je postavio Okvirni zakon o obrazovanju BiH.

Osim toga, nastavu vjeronauke trebalo bi nadopuniti obaveznim jednogodišnjim predmetom religijskih studija pred kraj osnovnog i/ili na početku srednjeg obrazovanja. Intenzivna saradnja i snažni partnerski odnosi između obrazovnih vlasti i vjerskih zajednica od vitalne su važnosti za ovu opciju. U tim okolnostima možemo se nadati da će nastava vjeronauke u školama vrlo brzo započeti raditi u korist građanskog obrazovanja. Predmet religijskih studija ili kulture religija može biti odlična nadopuna, ali ne zamjena vjeronauci. Ovo dvoje ne isključuju jedno drugo, već se nadopunjuju. Drugim riječima, ova analiza pokazuje da imajući istovremeno vjeronauku i kulturu religija možemo imati najbolje iz oba svijeta. To bi bilo rješenje kojim bi svi dobili a niko ne bi izgubio.

I Uvod

“Mama, ko je napisao Kur’an?; Babo, kad ćemo raditi ono što rade Teletabisi (zvoniti crkvenim zvonom)?; Šta je to (pokazujući prema minaretu i crkvenom tornju)?; Zašto mi nikad ne kupujemo ovo (vino)?; Zašto mi nikad ne govorimo: ‘Isuse, Bože!’ kao moja učiteljica?; (gotovo plačući): Je li istina da moja učiteljica jede svinjetinu?; Zašto neke žene pokrivaju glavu, a druge ne pokrivaju?; Klanja li Toše Proeski (popularni pokojni makedonski pjevač)?; Zašto mi nismo kršćani?; Zašto ne slavimo Božić?”

To su samo neka od pitanja koja su moje dvoje djece postavljala meni i mojoj supruzi mnogo prije polaska u školu. Kao teolozi i nastavnici, često smo imali spremne uvjerljive odgovore. Ponekad bi nas ipak iznenadili ili jednostavno nismo mogli naći prave riječi da djeci od četiri i pet godina objasnimo ono što znamo. Vidjevši da se mučim oko odgovora, nedavno me moj sada već sedmogodišnji sin ohrabrivao: „Babo, pokušaj mi objasniti. Ako ne budem shvatio ovaj put, pokušat ćeš ponovo kad porastem kao Enes (njegov stariji prijatelj)”.

Znam jednu stvar: Moja supruga i ja nikad nismo podsticali djecu da razmišljaju u tom smjeru. Naprotiv, pokušavali smo ih odvratiti od takvih pitanja. Međutim, oni na to nisu pristajali. Ono što nisam znao je kako se drugi roditelji, koji nemaju moj nivo obrazovanja, nose s ovakvim pitanjima. Raspitao sam se i bio razočaran. Najčešći odgovor koji daju je: „Mi to tako ne radimo!” Ponekad je odgovor bio mnogo gori: „To tako rade Vlasi (pejorativan naziv za Srbe i Hrvate) ili Balije (pejorativan naziv za muslimane)!”

Kakve šanse za zajedničku budućnost ima društvo u kojem roditelji djecu uče ovakvim stvarima? Ko bi trebalo dati odgovore na takva pitanja? Kada i gdje: u državnim školama, u privatnim školama, u vjerskim institucijama? Porodice, očito, nisu dorasle tom izazovu. Ali, šta ako su vjerske zajednice također loše pripremljene da odgovore na ove upite? Ili, ako ćemo to raditi u državnim školama, kako bi to trebalo uraditi: u jednom razredu i izložiti se optužbama da pokušavamo iskorijeniti zasebne identitete i kreirati supra bh. identitet utemeljen na lažnoj, vještačkoj, građanskoj religiji? Ili bi to trebalo učiniti u odvojenim razredima i riskirati da upadnemo u zamku segregacije i podjele?

To su pitanja oko kojih vođe bosanskohercegovačkog društva nisu uspjeli postići konsenzus. Većina podržava konfesionalnu vjeronauku u državnim školama, ali glasna i utjecajna manjina upozorava misleće muškarce i žene u društvu da ovakva politika u konačnici cementira već duboko ukorijenjene etničke podjele. Osim toga, ono malo učenika koji iz bilo kojeg razloga odbijaju pohađati nastavu vjeronauke prema sadašnjem modelu sistematski su diskriminirani. Intelektualci, vjerske zajednice, zabrinuti roditelji, međunarodne organizacije, grupe za zaštitu ljudskih prava, civilno društvo, svi su izrazili svoja mišljenja, ali rasprava nije povećala razumijevanje među tim grupama. Naprotiv, nepovjerenje je poraslo. Iako to nije najvažnije pitanje

s kojim se suočava mlada bh. demokratija, pitanje odgovarajućeg mjesta religije u državnim školama postalo je još jedna jabuka razdora među grupama s različitim vrijednostima i interesima u ovom podijeljenom društvu. Generalno govoreći, bh. građani i političari očigledno još uvijek traže efikasna rješenja za izazove zajedničkog življenja u pluralističkoj Bosni i Hercegovini. Pozicija religije u državnim školama samo je jedan aspekt tog šireg konteksta.

I.a Izjava o namjeri

Ovaj rad ima za cilj da odgovori na spomenuta pitanja na način koji je kompatibilan s relevantnim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima; na način koji će omogućiti religiji da doprinese uspješnom upravljanju pluralističkim demokratskim društvom. U skladu s tim ciljem, ovaj rad:

- Zagovara simultano uključivanje konfesionalne vjeronauke, njoj alternativnog predmeta i jednogodišnjeg predmeta religijskih studija u nastavne planove i programe državnih škola;
- Identificira ključna područja za intervenciju u politici, kao što su: revizija nastavnih planova i programa i udžbenika, poboljšanje nastavnih metoda, i obuka nastavnika vjeronauke te saradnja s roditeljima i vjerskim zajednicama u svemu tome;
- Predlaže mjere za smanjivanje ili uklanjanje nedostataka u trenutnom modelu nastave vjeronauke i kreiranje boljeg modela koji će zadovoljiti obje strane, evidentno nastojanje vjerskih zajednica da očuvaju pojedinačne identitete i opći cilj javnog obrazovnog sistema da izgradi otvoreno, pluralističko i demokratsko društvo jednakih građana i zajednica koje se međusobno uvažavaju.

Drugim riječima, rad će pokušati ponuditi formulu po kojoj religija može prestati biti problem i postati dio rješenja (Gearon 2004: 1) tako što će pomoći djeci da izgrade svoje međuvjerske kompetencije, a da u isto vrijeme očuvaju svoje partikularne identitete. Religija se često smatra uzrokom problema u multikulturalnim društvima. Međutim, njen pozitivni potencijal za socijalnu koheziju i promociju razumijevanja među kulturama često je minimiziran i potcjenjivan. Ovdje ću odabrati put kojim se dosad rijetko išlo. Stavljajući cijelu raspravu u širu socijalnu i komparativnu perspektivu, predlažem sljedeću hipotezu kao vodič za ovo istraživanje: *uprkos trenutnim nedostacima vjeronauke u bh. obrazovnom sistemu, takvo obrazovanje igra snažnu i značajnu korektivnu ulogu u odnosu na znatno isključivije poruke koje se uče unutar vjerskih zajednica*. Taj doprinos vjeronauke socijalnoj koheziji rijetko je priznat i stoga u velikoj mjeri neiskorišten. Razlog bi mogao biti to što šira javnost nije svjesna onoga što se podučava na vjerskoj pouci unutar vjerskih zajednica. Ne sagledavajući vjeronauku iz ove perspektive, mnogi nisu primijetili da ona pruža izvrsnu platformu za iniciranje poželjnih promjena unutar vjerskih zajednica i tradicija. Te zajednice su izuzetno važni akteri u bh. društvu, ali pod plaštom vjerske autonomije ponekad zadržavaju stavove i prakse koje su u suprotnosti s ciljevima pluralističkog društva. To je posebno vidljivo u postdejtonskoj Bosni gdje je političarima prijeto protjerivanje iz javnog života zbog otvorenih antipluralističkih izjava. S druge strane, vjerski službenici su bili pošteđeni takvog straha i stoga su često ispunjavali vakuum koji je ostao iza spomenutih ekstremno nacionalističkih političara. Izvor njihove snage je monopol nad vjerskom porukom koji imaju. Konfesionalna vjeronauka u školama osigurava forum i kanal za alternativna mišljenja iz iste vjerske tradicije koja bi mogla djelovati kao protuteža ekskluzivističkim porukama koje dolaze iz vjerskih zajednica.

I.b Metodologija i ograničenja

Razmatrajući navedeno pitanje ova analiza uzima u obzir sljedeće kontekstualne faktore za koje je malo vjerovatno da će se promijeniti u kratkoročnom i srednjoročnom vremenskom okviru (tzv. *situacione varijable*): državno zakonodavstvo, različite međunarodne konvencije

čiji je potpisnik BiH, međunarodne sporazume između BiH i Vatikana i Srpske pravoslavne crkve, društvenu važnost vjerskih zajednica, gorke uspomene na agresivni ateizam u vrijeme socijalističke Jugoslavije i atmosferu ekstremnog etničkog nacionalizma pojačanu vjerskim raskolima i gotovo automatskim odbijanjem bilo kojeg pokušaja da se izgradi supraetnički bosanskohercegovački identitet iz najmanje jedne od zajednica u BiH. S druge strane, razmatrani su sljedeći *policy* aspekti vjerske edukacije (tzv. *policy variable*): sadržaj vjerske edukacije (nastavni plan i udžbenici), ljudi koji su uključeni (nastavnici i njihovo obrazovanje), upravljanje (implementacija, organizacija i provođenje nastave vjeronauke) i nastavne metode. U poglavlju o *policy* opcijama bit će ispitano kako ti drugi faktori utječu na vjersku edukaciju. Ipak, udžbenici su bili primarni fokus ove analize. Da bih provjerio svoju hipotezu, uradio sam sljedeće:

- Proveo sam analizu sadržaja udžbenika i materijala koji se koriste u vjerskoj pouci unutar vjerskih zajednica, tj. u džamijama, župama, parohijama i kući, kako bih utvrdio do koje mjere oni promoviraju poštivanje različitih kultura i uvjerenja.
- Analizirao sam udžbenike koji su bili u upotrebi kad je vjeronauka prvi put uvedena u sistem javnog školstva u 1990-im, tj. prije njihove revizije pod nadzorom entitetskih ministarstava obrazovanja 2001-2003.
- Uporedio sam ove nalaze s dostupnim stručnim ocjenama i analizama sadržaja udžbenika vjeronauke koji se trenutno koriste u državnim školama.
- Da bi se nadopunili ti podaci te pojasnili i testirali preliminarni zaključci, obavljani su intervjui s brojnim odgovornim za nastavu vjeronauke, nastavnicima i vjeroučiteljima koji imaju iskustvo i u školama i unutar vjerskih zajednica.
- Relevantna literatura, zakoni, dokumenti, govori, zvanične izjave, medijski napisi, međunarodni izvještaji i slični materijali također su analizirani, kako bi se postavio okvir za diskusiju i cijeli problem stavio u perspektivu.

Sada ćemo nastaviti analizirati propuste postojećeg modela, njihove uzroke, njihove društvene implikacije te ključne aktere. Nakon toga će biti definirane i razmatrane *policy* opcije unutar zadatog analitičkog okvira. Uložen je trud da se obrazlože prednosti i nedostaci svake opcije. Odabrana opcija opravdana je detaljno. Na temelju svega gore navedenog doneseni su zaključci i preporuke za vladu, vjerske zajednice, roditelje i međunarodne organizacije.

II. Opis problema

Tokom posljednja dva desetljeća bh. društvo radikalno je promijenilo svoj stav prema religiji. Prije samo dvadeset godina religija je smatrana privatnom stvari koja nije imala značaj za javni život, osim možda kao izvor problema. Bila je optužena da je izvor retrogradnih, reakcionarnih i kontra-revolucionarnih društvenih tendencija. Iako su formalno vjerske zajednice bile odvojene od države vlada ih je pažljivo nadzirala. U pravnom smislu, vjernici su bili jednaki ostalim građanima, ali u praksi, oni su sprečavani u izgradnji političke, a često i ekonomske, akademske i društvene karijere. Javni obrazovni sistem - praktično jedini sistem školovanja u zemlji u to vrijeme - bio je hermetički zatvoren od svakog vjerskog utjecaja. U nekoliko ustanova izvan tog sistema gdje se podučavalo vjeri, kao što su vjerske škole za obuku svećenika katoličke i pravoslavne crkve i Islamske zajednice te vjerska pouka za djecu u župama, parohijama i mektebima/džamijama, vjeronauka je pomno kontrolirana. Općenito se očekivalo da će religija uskoro iščeznuti i iz privatnih života socijalističkog društva na način na koji je istjerana iz javne sfere. Nekoliko generacija odraslo je u uvjerenju da je takav razvoj pitanje vremena, ali da je svakako izvan bilo kakve dvojbe.

Međutim, stvari su se dramatično promijenile u kasnim 1980-im. Religija se vratila na javnu scenu gotovo preko noći. Ova promjena utjecala je i na obrazovni sistem. Uvođenje vjeronauke u državne škole razmatrano je odmah nakon pada komunizma. Nekoliko godina kasnije konfesionalna ili denominacijska vjerska edukacija postala je dio nastavnog plana i programa u osnovnim i mnogim srednjim školama. Unatoč svom različitom i promjenjivom statusu u raznim dijelovima zemlje, tokom više od petnaest godina vjeronauka je stekla status dobro prihvaćenog predmeta (Kuburić i Moe, 2006). Sveobuhvatan zakonski okvir uslijedio je kasnije, u 2003. i 2004. godini, kad su u Parlamentu BiH doneseni Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju i Zakon o vjerskim slobodama i položaju crkava i vjerskih zajednica. Nakon toga je Bosna i Hercegovina potpisala slične temeljne sporazume s Katoličkom i Srpskom pravoslavnom crkvom. Oba sporazuma su međunarodni ugovori pretpostavljeni lokalnim zakonima. Ti ugovori osiguravaju mjesto za vjeronauku u javnim obrazovnim ustanovama na svim nivoima. Islamska zajednica u BiH priprema se za potpisivanje sličnog sporazuma (Zapisnik sa 7. redovne sjednice Rijasetu 2009: 128). S obzirom na važnost ovih sporazuma, vrijedi citirati član koji sažeto iznosi način na koji je zamišljena vjeronauka u bh. državnim školama. Pošto su slični u svojim odredbama, dovoljno je citirati jedan od njih. Član 16 Temelnog ugovora između Svete stolice i Bosne i Hercegovine u neslužbenom prijevodu glasi:

1. Bosna i Hercegovina u svjetlu načela o slobodi vjere, priznaje temeljno pravo roditelja na vjerski odgoj djece te u sklopu školskog plana i programa i u skladu s voljom roditelja ili skrbnika jamči nastavu katoličkoga vjeronauka u svim javnim osnovnim i srednjim školama i predškolskim ustanovama, kao obaveznoga školskog predmeta za sve koji ga izaberu, pod istim uvjetima kao za sve druge obavezne predmete.
2. Školske će vlasti, u saradnji s nadležnim crkvenim vlastima, roditeljima i punoljetnim učenicima omogućiti da pri upisu u školsku godinu slobodno izaberu katolički vjeronauk, na način da njihova odluka ne bude povod bilo kakvom obliku diskriminacije na području školske djelatnosti.
3. Katolički će vjeronauk predavati kvalificirani vjeroučitelji, s kanonskim nalogom mjesnog dijecezanskog biskupa i koji ispunjavaju uvjete propisane važećim zakonima Bosne i Hercegovine za dotičnu vrstu škole pridržavajući se svih prava i dužnosti koji iz toga proizlaze. U slučaju da dijecezanski biskup opozove kanonski nalog, vjeroučitelj - nastavnik neće moći nastaviti predavanje katoličkog vjeronauka.
4. Vjeroučitelji su ravnopravni članovi nastavničkoga vijeća obrazovnih ustanova o kojima se govori u stavku 1. ovog člana.
5. Programe i sadržaje nastave katoličkog vjeronauka, udžbenike i didaktičku građu treba pripremiti i odobriti Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine. Način odvijanja nastave katoličkog vjeronauka uredit će se posebnim ugovorom između nadležnih vlasti Bosne i Hercegovine i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine.

Ovdje su dati jasni odgovori na nekoliko pitanja vezanih za vjersku edukaciju u bilo kojoj zemlji: To je konfesionalna vjeronauka (katolička u ovom slučaju), pravni i moralni temelj za podučavanje vjeronauke u javnim školama je "temeljno pravo roditelja"; ona se treba podučavati na svim nivoima, od predškolskih ustanova do visokih škola; njen status bit će izborno-obavezni, što znači da je obavezna za one koji je odaberu na početku školske godine na nediskriminirajući način; vjerske zajednice će imati odlučujuću riječ oko obuke i (de)licenciranja nastavnika, pripremanja programa, sadržaja, udžbenika i didaktičkih materijala; i na kraju, nastavnici vjeronauke imat će jednaka prava i obaveze kao i njihove ostale kolege.

Kako bi se olakšala dalja rasprava i izbjegle zamke pogrešnog razumijevanja koje su uobičajene u raspravi o religiji u školama, želim ovdje ukratko pojasniti moguće modele vjerske edukacije u

školskom sistemu. Konfesionalna, denominacijska ili „vjerski bazirana“ religijska edukacija ili pristup tipa „vjerske pouke“ ili „podučavanja u vjeri“ opisuje situaciju u kojoj se o jednoj religiji uči na preskriptivni način, iznutra, kao o istinskoj vjeri. „Osobina koja određuje ovu vrstu vjerske edukacije je pretpostavka da je cilj ovog predmeta prenositi ili njegovati vjeru“ (Jackson i Steele 2004). Ona može biti zasnovana na tradicionalnim i konzervativnim ili liberalnijim interpretacijama određene vjerske tradicije. U mnogim istočnoevropskim zemljama vjerske zajednice se brinu za realizaciju vjeronauke u državnim školama (glavni izuzeci su Slovenija i Albanija). S druge strane, u Njemačkoj, Austriji, Holandiji, Švicarskoj, Finskoj i mnogim drugim evropskim zemljama, država i vjerske zajednice zajednički realiziraju vjeronauku u državnim školama. Mi ćemo ovaj model jednostavno zvati vjeronaukom.

Pored ovoga, u Evropi postoji barem još jedan model u kojem je religija prisutna u javnim školama. To je pristup „obrazovanja o religijama“ s različitim nazivima: „obrazovanje u komparativnim religijama“, „učenje o religiji“, „kultura religija“, „religijska kultura“, „historija religija“, „integrativno vjersko obrazovanje“, itd. U nekim zemljama (npr. Velika Britanija) država saraduje s vjerskim zajednicama u pripremi i realizaciji ovog predmeta koji se zbog toga ponekad naziva i „nekonfesionalni kooperativni“ model. U drugim zemljama (npr. Danska) država to radi sama, bez uključivanja vjerskih zajednica. U oba slučaja ovaj model usvaja uglavnom opisni i historijski pristup. Religija se podučava izvana (Schreiner 2002b; Hull 2001). „Cilj je da se steknu znanje i razumijevanje, kao i da se to razumijevanje pokaže i da se istraže temeljna ljudska iskustva i pitanja. Ovakvim pristupom garantuje se neutralnost države i pravo na vjersku slobodu.“ (Jackson i Steele 2004). Mi ćemo ovaj model zvati religijski studijama.

Koji će pristup neka zemlja odabrati zavisi od nekoliko faktora: 1) vjerske pripadnosti društva, da li je ono jednoreligijsko ili multireligijsko; 2) odnosa između vjerskog i svjetovnog u toj zemlji; 3) historijskog naslijeđa te zemlje; i 4) shvatanja prirode i svrhe vjerskog obrazovanja u državnim školama (Hull 2001; Schreiner 2002a i 2002b). Tokom 1990-ih zainteresirane strane u BiH izabrale su model konfesionalne vjeronauke u kojem su vjerske zajednice zadužene za većinu njegovih aspekata. Složeni i podijeljeni obrazovni sistem, posebno u Federaciji BiH, razlog je za vrlo neujednačenu provedbu sada legalnog prava na vjeronauku, uprkos postojanju zajedničkog državnog Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju (juni 2003). U članu 9. tog zakona propisano je da će „škola unapređivati i štiti vjerske slobode, toleranciju i kulturu dijaloga. Imajući u vidu raznolikost vjerovanja u BiH, učenici će pohađati nastavu iz vjerskog obrazovanja (vjeronauke) samo ako je to u skladu s njihovim uvjerenjima ili uvjerenjima njihovih roditelja. Škola ne može poduzimati bilo kakve mjere i aktivnosti kojima bi se ograničavala sloboda izražavanja sopstvenih i upoznavanja drugih i drugačijih vjerskih uvjerenja. Učenici koji ne žele pohađati vjeronauku ni na koji način neće biti dovedeni u nepovoljan položaj u odnosu na druge učenike.“ Zakon određuje da vjeronauka nije obavezan, već izborni predmet i da je jednaka ostalim predmetima u nastavnom planu i programu.

Prvi koraci ka uvođenju vjeronauke u državne škole napravljeni su pred prve višestranačke izbore kada je u školskoj 1991/92. godini vjeronauka uvedena u neke od sarajevskih škola (Hašimbegović 2003). Godine 1994. Ministarstvo obrazovanja Bosne i Hercegovine uvelo je vjeronauku u osnovne i srednje škole kao izborni predmet za koji je prethodno bila potrebna roditeljska saglasnost. Tom odlukom predviđeno je pet zasebnih nastavnih planova i programa: islamski, katolički, pravoslavni, jevrejski i adventistički. Prema ovom dogovoru, vjerske zajednice su bile odgovorne za izbor i plaćanje nastavnika, dok je škola osiguravala prostorije za podučavanje ovog predmeta. Godine 1996. ovaj aranžman je promijenjen: vjerske zajednice su i dalje sastavljale nastavne planove i programe za vjeronauku u državnim školama i pisale udžbenike za koje je bila potrebna saglasnost Ministarstva obrazovanja, ali je nastavnike vjeronauke zapošljavala i plaćala škola. Vjerske zajednice su nastavile izdavati certifikate nastavnici vjeronauke, potvrđujući tako njihove kvalifikacije i podobnost.

Ovaj opći dogovor još uvijek je na snazi, iako je status vjeronauke varirao tokom vremena, od kantona do kantona i od entiteta do entiteta. Broj časova također se mijenjao tokom vremena, ali je opća tendencija bila da se svede na jedan čas sedmično u prva dva razreda srednjih škola i jedan ili dva časa u osnovnim školama. U Republici Srpskoj i Brčko Distriktu nema vjeronauke u srednjim školama. U Kantonu Sarajevo vjeronauka je uvedena u srednje škole tek u školskoj 2007/2008. Nepostojanje alternativnog predmeta za one koji ne odaberu vjeronauku jedan je od glavnih problema u sadašnjem sistemu. Samo Tuzlanski kanton nudi alternativu vjeronauci u obliku Kulture religija ili Historije religija i u osnovnim i u srednjim školama. Oko 10% učenika osnovnih škola u tom kantonu izabralo je Kulturu religija u školskoj 2003/2004, što je zadnja godina za koju postoje podaci (Bekir Šabić, usmena komunikacija). U drugim mjestima prisustvo učenika časovima vjeronauke uvijek je bilo vrlo visoko. Naprimjer, u Kantonu Sarajevo u toku školske 2006/2007. godine vjeronauku je pohađalo 95,55% učenika, u odnosu na 89,29% u 1998/1999. godini (Pleh, 2007: 55).

Od 2000. godine Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE) je zajedno s brojnim drugim međunarodnim organizacijama (Goethe institut BiH i OHR) podržao pilot-projekat uvođenja časova religijskih studija (nazvanih Kultura religija) kao obaveznog predmeta u završnom razredu osnovnih ili prvom razredu srednjih škola u cijeloj Bosni i Hercegovini. Predmet je trebalo da upozna učenike s učenjem velikih svjetskih religija i da podstiče toleranciju i poštivanje vjerske raznolikosti. OSCE je dao poticaj pripremvši program, udžbenik i obuku za neke nastavnike. Međutim, vjerske zajednice su uglavnom bile rezervirane, pa čak i protiv ove ideje, zabrinute da bi to moglo oslabiti položaj vjeronauke, ako ne i zamijeniti je. OSCE se nada da će na kraju ovaj predmet biti uveden u većini škola. Ove godine Republika Srpska je odlučila uvesti takve časove u drugom polugodištu 2008/2009. jednog razreda u svim srednjim školama, ali ostaje da se vidi kakve će rezultate ostvariti ovaj eksperiment. Srpska pravoslavna crkva je u više navrata izrazila protivljenje i obećala da će pozvati roditelje da bojkotuju te časove (Pravoslavna crkva će pozvati ... 2009).

Vjeronauka u početku nije izazivala mnogo javne polemike, iako je otpor nekih međunarodnih i lokalnih krugova uvijek bio snažan. Međutim, u posljednje vrijeme konfesionalna vjeronauka susrela se s javnim osporavanjem zbog nekoliko stvari. Prije dvije godine, kad je Islamska zajednica zatražila da se vjeronauka uvede u srednje škole Kantona Sarajevo i početkom 2008. povodom najave uvođenja vjeronauke u vrtiće u Sarajevu, trenutni sistem vjeronauke našao se pod žestokim udarom. Prvi koji su se usprotivili tome bili su Socijaldemokratska partija, neki roditelji, novinari, intelektualci i grupa udruženih nevladinih organizacija (Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije - ACIPS i dr.). S druge strane su bile neformalne grupe građana, uprava sarajevskih vrtića, Islamska zajednica i vođstvo Katoličke crkve. Međunarodna zajednica u BiH uskoro se uključila u raspravu. Ne negirajući pravo na konfesionalnu vjeronauku na predškolskom nivou, misija OSCE-a u BiH dovela je u pitanje ovu inicijativu iz dva razloga. Prvo, s obzirom na brojnost muslimana u Sarajevskom kantonu, potez bi bio nepravedan prema nemuslimanskoj djeci koja vjerovatno ne bi bila u mogućnosti da pohađaju vjeronauku svoje vjere, zbog svoje malobrojnosti. Drugo, inicijativa je dovedena u pitanje jer OSCE smatra da među najmlađim generacijama treba njegovati osjećaj pripadnosti Bosni umjesto pripadnosti pojedinačnim vjerskim ili etničkim grupama (OSCE 2007). Izjave OSCE-a i SDP-a potakle su Islamsku zajednicu da oštro reagira ("Osuda satanizacije islama" 2008: 11). Neki glasovi unutar Islamske zajednice također su se izjasnili protiv uvođenja vjeronauke u vrtiće (Silajdžić 2008; Spahić 2008). U sljedećim mjesecima mediji su pisali o vjeronauci, održavane su javne rasprave, potpisivane peticije, a političke stranke izdavale su saopćenja o tom pitanju. Čak je i visoki predstavnik Miroslav Lajčak istupio s komentarom kojim se stavio na stranu protivnika vjeronauke. Postalo je jasno da je religija pitanje koje izaziva velike podjele u bh. društvu i da je malo onih koji su spremni razgovarati o njoj na racionalan način (Hodžić 2008).

Tokom rasprave konfesionalna vjeronauka je između ostalog kritizirana zbog: 1) podržavanja segregacije i etničkih podjela, 2) diskriminacije manjina, 3) opterećivanja djece neadekvatnim sadržajem i 4) kršenja principa sekularnosti. Zabrinutost zbog segregacije i dalje podjele bh. društva daleko je najčešći prigovor protiv sadašnjeg modela vjeronauke (Trbić 2007: 11-12). Peticija koja je pozivala na sprečavanje uvođenja vjeronauke u sarajevske vrtiće i koju je potpisalo preko 5.000 ljudi nazvana je "Stop vjerskoj segregaciji u sarajevskim vrtićima". U njoj je također navedeno da "niko nema pravo da razdvaja djecu" (Zaustavite vjersku segregaciju... 2008.) Ovo je navedeno i u izjavama gotovo svih protivnika vjeronauke. To je istaknuto i u saopćenjima za javnost Socijaldemokratske partije i OSCE-a. Općenito, protivnici vjeronauke doživljavaju je kao prijetnju socijalnoj koheziji, a u krajnjoj liniji i kao prijetnju budućnosti bosanske države.

Drugi razlog kritiziranja vjeronauke je tvrdnja da je diskriminirajuća protiv manjina. Taj se problem javlja u školama u kojima vjeronauka nije ponuđena učenicima svih vjera. Razlozi za takvu praksu su različiti, ali najčešći su premali broj učenika iz jedne vjerske grupe ili nedostatak adekvatnog nastavnog osoblja u tom području. To svakako ima dalekosežne posljedice i potencijalno krši prava manjina i prema domaćim zakonima i prema međunarodnom pravu. Grupe koje su najčešće oštećene su djeca povratnika i ateista i oni koji iz drugih razloga odbijaju prisustvovati nastavi vjeronauke. Vrlo je malo škola u kojima su ispunjeni svi uvjeti za organiziranje alternativnih časova. Nepostojanje alternativnih časova predstavlja dodatni pritisak na učenike i roditelje da odaberu vjeronauku koja im je ponuđena. Prema nekim kritičarima, ovo zapravo vjeronauku čini obaveznim školskim predmetom. U sličnim slučajevima italijanski vrhovni sud je donio odluku da država mora osigurati alternativne časove. Slično tome, prvi zamjenik Visokog predstavnika i supervizor za Brčko Raffi Gregorian naložio je da se primjenjuje nekoliko ograničenja u nastavi vjeronauke u Brčko Distriktu sve dok se ne ponude alternativni časovi. Ova ograničenja su: a) ocjene iz vjeronauke neće se računati u prosjek ocjena učenika i b) časovi vjeronauke će isključivo biti u ponudi kao prvi ili posljednji čas u smjeni (OHR 2008.) Opterećivanje djece sadržajem neadekvatnim za njihovu dob sljedeća je kritika upućena prvenstveno protiv vjeronauke u predškolskim ustanovama (Nurikić 2008a). Novinari, pedagozi, psiholozi i neki teolozi insistirali su da je prerano podučavati religiji djecu u dobi od tri do pet godina. Iznese su tvrdnje da "vjeronauka u vrtićima rađa uplašenu i nesigurnu djecu" (Kruša 2008: 24). Zanimljivo je da niko od onih koji su govorili ili pisali nije iznio kao argument nijedan naučni dokaz za to. Od javnosti se očekivalo da prihvati njihove tvrdnje samo na osnovu autoriteta govornika.

Na kraju, vjerovatno najslabija, ali ništa manje raširena kritika bila je da se vjeronauka u državnim školama suprotstavlja principu sekularne države ili odvajanju države od crkve/vjerskih zajednica. Socijaldemokratska partija osuđuje vjeronauku kao početak "radikalne islamizacije" (SDP, Oslobođenje, 7. februar 2008: 4.), što je izjava koja je izazvala optužbe za islamofobiju. Gore spomenuta peticija koju su potpisali mnogi ugledni građani Sarajeva također je podsjetila javnost da je Bosna i Hercegovina sekularna država. Autor je zaključio da je religija "privatna stvar", što je ponovo pokrenulo optužbe za nostalgiju za komunističkom, antivjerskom državom koja je gušila religiju i diskriminirala vjernike (Zaustavite religijsku segregaciju... 2008.)

Oni koji podržavaju denominacijsku vjersku edukaciju u državnim školama iznijeli su nekoliko kontraargumenata i ukazali na nedostatke u argumentima svojih protivnika. Njihov vrlo čest argument je da je vjeronauka neotuđivo individualno ljudsko pravo roditelja i kolektivno pravo vjerskih zajednica ("Da za izborni predmet... 2008.). Nakon pažljivijeg analiziranja, ovaj argument se ne pokazuje tako odlučujućim kao što neki misle. Sveukupna dosadašnja tradicija ljudskih prava u Evropi govori da je pravo roditelja da odgajaju svoju djecu u skladu sa svojim uvjerenjima negativna obaveza države, što znači da država nije dužna osigurati takvo obrazovanje, već da samo ne smije sprečavati roditelje u tome (Moe 2005). Ipak, Evropski parlament je zauzeo drugačiji stav (Kodelja i Bassler 2004: 26).

Mnogo je jači pravni argument koji jednostavno podvlači očigledno: vjeronauka je zakonsko pravo garantovano u nekoliko državnih zakona i međunarodnih sporazuma koje je BiH potpisala (Mahmutović 2008:7). S ove tačke gledišta, svi oni koji dižu glas protiv vjeronauke zapravo pozivaju na nepoštivanje postojećih zakona, koji su usvojeni nakon sveobuhvatne javne rasprave. Zakoni nisu švedski sto s kojeg možete uzeti ono što vam se sviđa, kažu zagovarači vjeronauke. U protivnom, rizikujemo da padnemo u zamku pravnog nihilizma (prof. Fikret Karčić, privatna komunikacija) pod kojim je ova zemlja patila desetljećima. Vladavinu zakona treba podržavati čak i kad nam se ne sviđa ishod.

Odgovarajući na optužbe za segregaciju, zagovornici vjeronauke ističu da pluralističko društvo kakvo je bosanskohercegovačko ne može i ne smije skrivati svoju pluralističku prirodu od mladih. Inače rizikujemo zahtjeve da se zabrani i sama religija, jer religija kao takva vrši segregaciju ljudi, što je izrečeno upravo tokom jedne od javnih debata (Jukić 2008: 7). Naprotiv, bh. društvo mora učiniti sve napore da poduči svoje mlade generacije kako da prihvate razlike i nauče živjeti s njima, bez skrivanja ili asimiliranja. Izgradnja bosanskog nacionalnog identiteta ne smije i ne treba biti nauštrb pojedinačnih identiteta različitih bh. naroda. Zapravo, četiri desetljeća dug napor da se potisnu pojedinačni identiteti u BiH potpuno je propao. I propao je upravo zbog nemogućnosti ili odbijanja komunističkog režima da dozvoli da se i pojedinačni i krovni identiteti razvijaju istovremeno. Lekcija koju treba izvući iz toga, prema zagovornicima vjeronauke, jeste da gušenje vjerskih identiteta u javnoj sferi ne može uspjeti u demokratskom društvu kad nije uspjelo u autoritarnom. Djecu treba učiti da poštuju vjerske razlike na isti način na koji ih učimo da poštuju rasne, jezičke, spolne i druge razlike (Hodžić 2008). Vjeronauka nije segregacija, već sloboda i slobodan izbor. Na kraju, tvrdi se da vjeroučitelji u državnim školama ponekad djecu u svijet razlika uvode bolje od njihovih vlastitih roditelja (Jukić 2008: 8).

Što se tiče argumenta o diskriminaciji, iako je neosporno da će neki učenici praktično biti spriječeni da ostvare svoje zakonsko pravo na vjeronauku ili njenu alternativu, uglavnom zbog svog broja ili nedostatka nastavnog osoblja, situacija se ne može ispraviti tako što će većina patiti kako bi se svi izjednačili u uskraćivanju prava. Neprihvatljiva je diktatura bilo većine bilo manjine. Zabrana vjeronauke u državnim školama nije način da se riješi problem alternativnog školskog predmeta. Ako jedan aspekt zakona nije ispoštovan, nije rješenje da se prestane primjenjivati kompletan zakon. Slijedeći tu logiku, trebalo bi ukinuti sve zakone. Rješenje je da se uloži dodatni napor da se zakon u potpunosti primijeni (Jukić 2008: 8). Riječima Evropskog suda za ljudska prava, kad se iz pluralizma izrode tenzije "uloga vlasti... nije da ukloni uzroke tenzija tako što će eliminirati pluralizam, već da osigura da suprotstavljene grupe toleriraju jedna drugu" (OSCE/ODIHR-2007: 32). Što se tiče zabrinutosti za narušavanje principa sekularne države odgovor je bio indirektan i usmjeren na praksu u drugim evropskim zemljama, od kojih mnoge zapravo imaju konfesionalnu vjeronauku, unatoč njihovoj multireligijskoj prirodi (Njemačka, Austrija, Španija, Italija itd.). U ovim zemljama određene vjerske grupe, uključujući i muslimane, zbog različitih razloga nemaju vlastitu vjeronauku, ali niko ne poziva na rušenje sistema zbog toga (Aslan 2009). Najčudniji od svih odgovora na ovaj "evropski" argument je onaj koji je dao franjevački svećenik i profesor Luka Markešić rekavši da "evropski model nije preporučljiv za BiH" ("Evropski model" 2008: 3). Odgovarajući na tvrdnju da vjeronauka opterećuje djecu sadržajima koji nisu adekvatni za njihovu dob, urednik islamskih novina je primijetio da, ako su djeca premlada za metafiziku, nisu premlada za stjecanje novih navika, slijeđenje dobrih primjera, pamćenje osnovnih vjerskih tekstova ili pjesama itd. (Kadribegović 2008: 5). Pored toga, i Islamska zajednica i Katolička crkva jasno su stavile do znanja da se vjeronauka u predškolskim obrazovnim ustanovama ne bi sastojala od redovnih časova kakvi su uobičajeni u osnovnim školama. To je više jedan novi aspekt svakodnevnog rada s djecom nego novi predmet koji bi se predavao djeci (Alibašić and Zubčević 2009 i Jukić 2008: 7-8).

U periodu pojačanog uličnog nasilja i povećane maloljetničke delinkvencije u Sarajevu u toku 2008. godini zagovornici vjeronauke su istakli i "moralni argument" u korist vjeronauke. U više navrata je sugerirano da vjeronauka može doprinijeti moralnom razvoju djece i da to i čini (Štulanović 2008: 24; Omerdić u "Islam je lijek za drogu", 2008: 24; privatna komunikacija s brojnim nastavnicima vjeronauke).¹ Međutim, oni svoje tvrdnje nisu mogli poduprijeti bilo kakvim statistikama ili istraživanjima. Najvjerovatnije treba proći još nekoliko godina prije nego što dobijemo prve evaluacijske studije koje procjenjuju utjecaj vjeronauke u državnim školama na ponašanje djece. Do tada će se iznositi brojne spekulacije o moralnoj vrijednosti vjeronauke i bit će ih teško prihvatiti ili odbiti s punim povjerenjem.

¹ "DA za izborni predmet vjeronauke u vrtićima i svim drugim obrazovnim ustanovama" <http://www.petitiononline.com/zad-jecu/petition.html>.

Generalno, većina diskusija na ovu temu bila je neupućena, nepotkrijepljena dokazima, često dogmatska i loše argumentirana (vidi npr. Kazaz 2008: 25). Učesnici u raspravi su pokazali elementarno nepoznavanje relevantnog državnog i međunarodnog zakonodavstva, kao i bogate prakse EU u tom području, koja otvara tako mnogo mogućnosti za vjersku edukaciju (Kodelja & Bassler 2004; Yapi 2006). Nedostatak uvida u trenutno izvođenje nastave vjeronauke u školama u BiH također je bio očigledan. Bilo je i nekoliko rezultata ove javne rasprave relevantnih za politiku, kao što je primjedba Socijaldemokratske partije da država nije donijela zakonski obavezan "posebni propis o implementaciji" kad je u pitanju vjeronauka (Oslobođenje 18. 2. 2008: 4). Dakle, s pravom su istaknute neke potencijalno negativne posljedice vjeronauke za socijalnu koheziju, ali potpuno su izostavljeni izvodljivi prijedlozi za poboljšanje situacije. Jedna strana u raspravi je predlagala radikalno odustajanje od trenutnog konfesionalnog modela obrazovanja, dok su se protivnici zalagali čak i za veću prisutnost vjeronauke u javnom školstvu ili *status quo*. Rezultat je neka vrsta pat-pozicije. Ovaj rad predlaže drugačiju perspektivu za cijeli problem vjerskog obrazovanja. On traži manje ambiciozno, ali društveno prihvatljivije i politički izvodljivije rješenje. Ali prije nego što odemo dalje, vrijeme je da pogledamo dostupne alternativne strategije i njihove prednosti.

III. Policy opcije

III.a Moguće opcije

Kao što je navedeno ranije, u javnoj raspravi i političkim pregovorima bilo je svega nekoliko relevantnih i jasno izraženih prijedloga djelovanja. Ipak, na temelju onoga što je rečeno i napisano i uzimajući u obzir komparativno iskustvo u drugim evropskim zemljama mogu se izdvojiti sljedeće tri *policy* opcije.

Konfesionalna vjeronauka je politika statusa quo prema kojoj se država brine za finansije, zapošljavanje, menadžment/organizaciju i pedagogiju, dok se vjerske zajednice brinu za nastavni plan i program, obuku nastavnika i njihovo (de)licenciranje. Ovaj pristup je široko prihvaćen i pored svih svojih nedostataka i glasnih protesta iz određenih krugova. Anketiranje javnog mnijenja i broj učenika koji pohađaju vjeronauku potvrđuju takav zaključak, što zadržavanje tekuće politike čini vrlo vjerovatnom i u doglednoj budućnosti. Naprimjer, od svih muslimanskih učenika osnovnih škola u BiH u 2006/2007. školskoj godini njih 96,24% pohađalo je vjeronauku. U regiji Banjaluke vjeronauku je pohađalo 99% muslimanskih učenika. U Kantonu Sarajevo u školskoj 2006/2007. 95,55% muslimanskih učenika osnovnih škola pohađalo je vjeronauku u odnosu na 89,29% u 1998/1999.² Uporedne brojke za katoličke učenike čak su i više u korist vjeronauke.

Pored roditelja i učenika, vjerske zajednice i mnoge političke stranke također podržavaju status quo. Bilo je i onih koji su tražili čak i više: vjeronauku na svim nivoima, što znači i njeno uvođenje u sve predškolske obrazovne ustanove i srednje škole, plus više časova vjeronauke sedmično

² U Bihacu 99,39%, u Goraždu 99,96%, u Mostaru 96,00%, u Sarajevu 94,50%, u Travniku 99,28%, u Tuzli 94,80% i u Zenici 96,91%. U srednjim školama izvan Kantona Sarajevo procenat se penje do 85%. (Izvodi iz statistike o islamskoj vjeronauci u Bosni i Hercegovini, http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=1725&Itemid=191, 13. 1. 2009). Vidjeti također Mina Pleh, "Analiza praćenja nastave vjeronauke," *Novi Muallim* 31 (2007), 55.

(dva umjesto jednog). Budući da je prvi zahtjev zakonski izvodljiv u nekim dijelovima zemlje (Kanton Sarajevo), u posljednje dvije godine zabilježena su kretanja u tom smjeru. Postojao je i prijedlog Srpske pravoslavne crkve da vjeronauka postane obavezan školski predmet. Taj prijedlog je odbilo Predsjedništvo BiH (blog Ž. Komšića).

Religijske studije su druga opcija koja podrazumijeva radikalnu promjenu i napuštanje trenutne prakse. Prema njoj bi se vjeronauka u potpunosti izbacila iz učionica državnih škola i zamijenila nedenedinacijskim predmetom religijskih studija. Ovaj prijedlog je implicitan u svim kritikama koje su konfesionalnu vjeronauku označavaju kao privatnu stvar, posao roditelja i kršenje principa sekularne države, koje govore o neprihvatljivosti državnog finansiranja vjeronauke itd.

Simultana nastava iz izborne vjeronauke i obaveznih časova religijskih studija treća je mogućnost koja predviđa miješanje tih dvaju modela na način koji će maksimizirati njihove pozitivne rezultate i minimizirati negativne. Iako je vjerovatno praktično najizvodljivije u kratkoročnom i srednjoročnom periodu, do sada niko nije sastavio niz jasnih mjera koje će dovesti do implementacije takvog rješenja. Ranije spomenuti nalog supervizora za Distrikt Brčko o zaštiti vjerskih sloboda najbliži je onome što imamo na umu. Ciljevi ovakve politike bili bi da se poboljša efikasnost trenutnog modela čineći vjeronauku istinski izbornim predmetom. To bi se moglo postići uvođenjem alternativne nastave za učenike koji ne pohađaju vjeronauku, koja se može izvoditi i u obliku individualiziranog neovisnog učenja (*independent study*). Ostale intervencije treba da budu usmjerene na sadržaj (plan i program), sredstva (udžbenike i didaktička pomagala), ljudske resurse (obuku nastavnika), upravljanje (organizaciju) i pedagogiju (didaktiku i metodologiju), tako da vjeronauka počne doprinositi razvoju civilnog društva i socijalnoj koheziji i započne raditi na postizanju ciljeva koje je postavio Okvirni zakon o obrazovanju. Osim toga, vjeronauka bi se dopunjavala obaveznim religijskim studijama u jednoj godini tokom osnovnog i/ili srednjeg obrazovanja. Intenzivna saradnja i snažno partnerstvo između obrazovnih vlasti i vjerskih zajednica od vitalne je važnosti u ovoj opciji. U tim okolnostima možemo se nadati da će vjeronauka u školama uskoro početi raditi u korist građanskog obrazovanja. Religijske studije ili Kultura religija trebalo bi da bude izvrsna dopuna, ne zamjena vjeronauci. Ovo dvoje ne isključuju jedno drugo, već se nadopunjuju.

III. b Analitički okvir

Sljedeći kriteriji su predloženi kao analitički okvir za evaluaciju navedene tri opcije:

1) doprinos socijalnoj koheziji (*efektivnost*), 2) prilika da se uči o vlastitoj tradiciji i kulturi (*ljudska prava*) i 3) (ne)diskriminacija manjina (*jednakost*). Identificirana su sljedeća tri ograničenja: 1) politička izvodljivost, 2) troškovi i 3) kapacitet. Gore navedeni ciljevi su identificirani na temelju Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (2003), te okvirnog Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH (2007). Član 3 Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH među općim ciljevima obrazovanja navodi i sljedeće:

1. razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, vlastitoj kulturnoj samosvijesti, jeziku i naslijeđu, na način koji je u skladu s civilizacijskim tekovinama, upoznavajući i uvažavajući druge i drugačije, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, trpeljivost i solidarnost među svim ljudima, narodima i zajednicama u Bosni i Hercegovini i svijetu;
2. osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge vlastite osobine;

Isto tako Član 6 Okvirnog zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH (novembar 2007) zabranjuje diskriminaciju po bilo kojoj osnovi i proglašava da:

1. Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem odgoju i obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi.
2. Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uvjeta i prilika za sve, za početak i nastavak daljnjeg odgoja i obrazovanja.

Član 8. glasi: „Opći ciljevi odgoja i obrazovanja proizlaze iz općeprihvaćenih, univerzalnih vrijednosti demokratskog društva, te vlastitih vrijednosnih sistema zasnovanih na specifičnostima nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda i nacionalnih manjina koji žive u Bosni i Hercegovini.“ Isti ciljevi mogu se naći u različitim drugim domaćim i međunarodnim pravnim dokumentima. Slični kriteriji su korišteni i u drugim analizama bh. obrazovnog sistema (Trbić 2007: 20). Na njih se također pozivalo kao na glavni ideal obrazovanja u javnim raspravama o religijskoj edukaciji.

Od ograničenja najvažnija su politička i društvena izvodljivost. Troškovi i kapacitet spominju se s vremena na vrijeme u javnim raspravama, ali ne čini se da su glavna briga zainteresiranih strana. Trenutna finansijska kriza svakako bi mogla utjecati na njihovu važnost.

Tabela I:
Analitički okvir

	Policy opcije		
	1	2	3
Ciljevi/kriteriji	Vjeronauka	Religijske studije	Vjeronauka + religijske studije
<i>Efektivnost</i> Socijalna kohezija	Dijeli +--	Inkluzivan + + -	Inkluzivan + + +
<i>Pravo na vlastiti identitet</i> Učenje o vlastitoj kulturi	Zagarantovano + + +	Asimilacija ---	Zagarantovano + + +
<i>Jednakost</i> Nediskriminacija manjina	Diskriminira ---	Inkluzivan + + +	Jednake mogućnosti + + +
<i>Politička i društvena izvodljivost</i> 1. društvena prihvaćenost 2. politička prihvaćenost	Široko prihvaćen + + +	Nedostaje podrška +--	Sveobuhvatna podrška + + +
<i>Troškovi</i>	Trenutni nivo + + -	Uvođenje novih časova, otpuštanje nastavnika konfe- sionalne vjeronauke ---	Obuka, revizija, uvođenje novih časova + + -
<i>Kapacitet</i> 1. Nastavnici za alternativni predmet i religijske studije 2. Stalna edukacija	Vrlo dobar + + -	Potrebno više nastavnika +--	Potrebno više nastavnika + + -

III.c Nepoželjne opcije

Trenutna politika izgleda da uživa široku društvenu i političku prihvaćenost. Zato je u zemlji gdje je sve ispolitizirano i gdje je svaku promjenu teško provesti ona najjači kandidat za opstanak. Nivo pohađanja vjeronauke i njenog odobravanja među učenicima i njihovim roditeljima je vrlo visok, vjerovatno među najvišim za bilo koju politiku u zemlji. Također, vjerske zajednice su manje ili više zadovoljne trenutnim aranžmanom, iako je bilo zahtjeva za više časova i bolji status nastavnika vjeronauke, kao i glasova protiv toga iz najmanje dvije vjerske zajednice, konkretno Islamske zajednice i Katoličke crkve. Većina političara također favorizira trenutnu opciju i uzimajući u obzir količinu energije koju će morati potrošiti na postizanje konsenzusa o cijeloj listi pitanja na putu prema EU, uključujući i ustavne reforme, te činjenicu da je zakonodavstvo u ovom području relativno svježije, stvari bi mogle ostati onakve kakve jesu.

Sveukupno gledajući, *status quo* vrlo visoko kotira na skali političke izvodljivosti. Troškovi ove opcije također se čine prihvatljivim. Što se tiče kapaciteta, situacija se značajno poboljšala u proteklih deset godina. Danas je većina nastavnika vjeronauke formalno kvalificirana i može se slobodno tvrditi da su u prosjeku ravnopravni s drugim svojim kolegama u pogledu sposobnosti i vještina s obzirom na činjenicu da su većina njih mladi diplomanti koji su obrazovani po nekim od najnovijih metoda pedagogije i didaktike.

Trenutni aranžman također omogućava realiziranje pojedinačnog zakonskog prava djece da budu obrazovana u vrijednostima vlastite kulture i tradicije, kao i kolektivno pravo zajednica da očuvaju i prenesu te vrijednosti na nove naraštaje. U zemlji u kojoj se najmanje dvije zajednice boje da će njihovi pojedinačni identiteti biti potisnuti razvojem nadnacionalnog bh. identiteta važnost ovog cilja je veoma velika. To je od posebnog značaja za katoličku zajednicu, koja se osjeća brojčano ugroženom i vrlo je osjetljiva na zaštitu svog vjerskog i etničkog identiteta. S druge strane, većina pravoslavne zajednice slijedi opću politiku negiranja bh. nacionalnog identiteta kod bosanskih Srba i kao takva favorizira svaku političku mjeru koja će povećati odvajanje i podjelu u bh. društvu. Svaki razgovor o politici čiji je cilj razvoj zajedničkog bh. identiteta tumači se kao pokušaj da se, navodno, gradi unitarna Bosna i Hercegovina.

Međutim, iako se model konfesionalne vjeronauke čini urednim na papiru, način na koji se ponekad provodi izaziva opravdanu zabrinutost za njegove negativne efekte na socijalnu koheziju i diskriminaciju manjina. Kada ovo kažemo ne znači da odobravamo sve kritike na račun vjeronauke na ova dva područja. Ipak, situacija zahtjeva ozbiljno istraživanje. U većini škola alternativni predmet nikad nije uveden i to stvara osjećaj isključenosti kod djece koja pripadaju vjerskim manjinama i vrši značajan pritisak na učenike da se upišu na časove koje bi inače možda izbjegavali. Na takav način trenutni model, štiteći vjerske slobode većine, zanemaruje prava manjina. Vjerske zajednice ovdje često krive obrazovne vlasti da ne čine dovoljno. Međutim, ne bi im naškodilo da poduzmu neke proaktivne mjere koje bi olakšale rješavanje problema. Zapravo je u njihovom interesu da to učine kako bi imali konkurenciju što je najbolji način da osiguraju kvalitet nastave vjeronauke. U suprotnom se izlažu riziku da se vjeronauka pretvori u još jedan mrski indoktrinirajući predmet koji će biti osuđen na propast. Razumni ljudi iz vjerskih zajednica pokazuju razumijevanje prema ovom problemu.

Još je štetnija optužba da vjeronauka podriva multikulturalnu, pluralističku Bosnu i Hercegovinu. Ponovno, autor ovog rada nije uvjeren da je vjeronauka nužno uzrok podjela. Razlike u našem društvu postoje i one se ne mogu gurnuti pod tepih ili izbrisati. Jedini način na koji BiH može opstati je priznavanje i prihvatanje tih razlika i učenje kako se nositi s njima. S obzirom na trenutnu važnost vjerske komponente u različitim kulturnim identitetima u BiH čini se da se istinsko uzajamno prihvatanje može najbolje njegovati na osnovu vlastitog sistema vrijednosti. Nastojanja da se takvo poštovanje temelji na tek napola prihvaćenim građanskim vrijednostima možda su preuranjena s obzirom na činjenicu da građanska kultura u ovoj zemlji još uvijek nije

dovoljno jaka da stoji na vlastitim nogama, a kamoli da pruži temelj za nešto drugo. Ipak, ostaje zabrinutost da vjeronauka, ako se bude predavala na tradicionalan način, može produbiti već postojeće podjele u društvu. Takav ishod se može izbjeći poduzimanjem nekoliko mjera koje bi vjeronauku učinile naklonjenijom dijalogu. Vratit ćemo se na ovo u poglavlju o odabranoj opciji. Na kraju, jedan od najjačih argumenata za trenutni model je snažno odobravanje javnosti. Međutim, detaljnija analiza istraživanja javnoga mnijenja otkriva manje uvjerljivu sliku. Prema najnovijem istraživanju stavova učenika i roditelja, najprihvatljivija opcija za njih je vjeronauka dopunjena časovima religijskih studija koji bi učenike upoznali s drugim religijskim tradicijama. Ova opcija uživa podršku 36,5% učenika i 34,3% roditelja u BiH u odnosu na 31,1% i 32,1% podrške samo za vjeronauku. Taj postotak je posebno visok među bošnjačkim učenicima i roditeljima: 42,1 i 41,1%. Oko dvije trećine onih koji odobravaju vjeronauku smatraju da ona treba biti izborni predmet (Trbić 2007: 93).

Zbog kombinacije gore navedenih razloga zvuči razumno da potražimo načine i sredstva da se isprave nedostaci trenutnog modela vjeronauke. To je upravo ono što obećava rješenje kojem dajemo prednost.

Pristup religijskih studija je radikalni lijek predložen za poboljšanje gore navedene situacije. Njegovim zagovornici tvrde da bi se ovakvim pristupom izbjegle zamke segregacije i diskriminacije. Ovisno od načina na koji bi to bilo urađeno, ova tvrdnja bi mogla biti istinita, ali i najmanja greška u kalibriranju nastavnog plana ili metoda nastave redovno izaziva pritužbe sa više strana. Ukoliko su izjave i stavovi trenutnih zagovornika ovog pristupa u BiH bilo kakav pokazatelj, onda se može sa sigurnošću pretpostaviti da bi takav predmet često bio korišten za propagandu protiv religije. To bi onda diskriminiralo i otuđilo sve one koji religiju doživljavaju ozbiljno, bez obzira na njihovu vjersku pozadinu. Zapravo, to se već dogodilo. Vjerske zajednice su duboko sumnjičave prema namjerama takvog predmeta, čak i kad je ponuđen kao dopunski/komplementarni predmet vjeronauci (komunikacija s gospodom Petrom Jukićem i Muharemom Omerdićem). Izjave i postupci zagovornika ovog pristupa koji pokazuju duboko usađenu sumnju prema religiji, djelimično objašnjavaju tu sumnjičavost. Međutim, velikim dijelom je objašnjava i 45 godina komunističke historije tokom koje su vjernici bili sistematski diskriminirani. Te gorke uspomene su još uvijek previše svježe da bi bile zanemarene. One izazivaju snažne emocije, posebno među vjernicima i svećenicima koji se često žestoko protive bilo kakvoj promjeni statusa vjeronauke. Za njih su takvi zahtjevi manifestacija fundamentalističkog sekularizma ili "fundamentalističkog prosvjetiteljstva" koje ponovno pokušava marginalizirati i potisnuti religiju (Westermann 2006). Iako vrlo odlučan, ovo nije jedini izvor opozicije religijskim studijama. Vjerovatno još snažniju opoziciju predstavlja atmosfera ekstremnog etničkog nacionalizma pojačana vjerskom netrpeljivošću i gotovo bezuvjetnim odbacivanjem bilo kojeg pokušaja da se izgradi supraetnički bh. identitet od strane nekih njenih zajednica. Ovo izgleda kao nepremostiva prepreka pred modelom religijskih studija. Zajednička optužba protiv religijskih studija je da je to još jedan pokušaj rušenja pojedinačnih identiteta naroda u BiH i kao takav je protiv zakona koji garantira obrazovanje u vlastitoj tradiciji i kulturi. To je prikrivena asimilacija, tvrde njeni protivnici, i stoga je neprihvatljiva.

Protivnici religijskih studija također su isticali da sekularisti miješaju slobodu i segregaciju (Jukić 2008: 8), a pretjerano naglašavanje segregacijskog aspekta vjeronauke i bježanje od suočavanja djece s našim razlikama dokaz je da mi religijsku raznovrsnost doživljavamo kao problem, a ne kao prednost ili bogatstvo (Hodžić 2008). Ono što, kako se čini, predlaže ovaj pristup je izbjegavanje problema, a ne njegovo rješenje. Ako je historija ikakav izvor mudrosti, može se slobodno zaključiti da nenedominacijska religijska edukacija kao ni protjerivanje vjere iz škola neće napraviti čudo. Socijalistička Jugoslavija sistematski je protjerala religiju iz škola, gušila pojedinačne identitete i promovirala politiku bratstva i jedinstva. Ipak, nakon 45 godina

takvog sistematskog ispiranja mozga ljudi koji su prošli kroz taj proces spremno su ubijali i masakrirali svoje komšije (Nurikić 2008b: 25). Ratni zločinac Ratko Mladić je proizvod ateističkog odgoja i obrazovanja. Ipak, kad je ušao u Srebrenicu 11. jula 1995. godine, opravdavao je genocid koji su njegove trupe počinile kao "osvetu protiv Turaka", tj. muslimana. Iz tog razloga je kriviti vjeronauku za ugrožavanje budućnosti zemlje i njen pluralizam jednostavno krivotvorenje historije. Suživot zasnovan na gušenju pojedinačnih identiteta nije uspio u BiH, unatoč 45 godina zajedničkih napora. Samo autentični pluralizam i multikulturalizam koji istovremeno afirmira pojedinačne identitete i patriotizam kroz promoviranje i bh. supraidentiteta ima šansu da uspije. Ipak, najveći nedostatak ovog pristupa je nedostatak podrške u javnosti i među političarima. Najistaknutiji zagovornici ove opcije mogu se naći u međunarodnoj zajednici, ljevičarskim strankama i nevladinim organizacijama, koji su ipak još uvijek u manjini. Prema gore navedenom istraživanju, samo manjina bosanskih učenika i roditelja podržava ideju zabrane vjeronauke u školama i uvođenje samo religijskih studija (Trbić i Hasanagić 2007: 93). Mogla bi se dovesti u pitanje objektivnost takvih rezultata o odnosu prema vjeronauci, s obzirom na činjenicu da prethodno citirane trenutne stope pohađanja vjeronauke osporavaju takav nalaz.

Nadalje, pristup religijskih studija također je bio suočen s problemima diskriminacije. Norveška je najnoviji primjer (Moe 2005). Ovdje bi također trebalo da postoji alternativni predmet, što nas vraća na početak problema. U stvarnosti, umjesto poboljšavanja stanja, ovaj pristup bi ga mogao pogoršati stvarajući, odnosno dalje produbljujući, novu podjelu u bh. društvu, onu između religioznih i nereligioznih građana. Ne vidimo kako bi ovo moglo pomoći socijalnoj koheziji.

Još jedan argument protiv radikalnih mjera kao što je protjerivanje vjeronauke iz škola je činjenica da u većini država u kojima nema vjeronauke u javnim školama postoje mnoge privatne i vjerske škole koje finansijski podupire država a u kojima su djeca potpuno odvojena (Kodelja i Bassler 2004: 26). Vjerujemo da je bolje da djeca budu odvojena na jednom školskom predmetu nego na svim časovima, kao što je slučaj u privatnim školama koje roditelji često izabiru jer se javne škole ne brinu dovoljno za zasebne identitete njihove djece. Potpuna segregacija velikog broja djece je posljednja stvar koju bi bh. patriote željele vidjeti, pogotovo kad znamo da bi se u takvim školama obrazovala uglavnom buduća elita.

III.d Odabrana opcija

Ukoliko *status quo* nije zadovoljavajući, a radikalno rješenje nije moguće, onda postepeno mijenjanje i popravljavanje postojećeg modela mora biti jedini put naprijed. *Taj put podrazumijeva unapređenje predmeta vjeronauke, uvođenje alternativnog predmeta i obavezan jednogodišnji predmet religijskih studija za sve učenike*. Vjeronauka bi bila poboljšana kroz reviziju nastavnih planova, programa i udžbenika, kontinuirano usavršavanje nastavnika, bolju organizaciju nastave, poboljšane nastavne metode i užu saradnju između obrazovnih vlasti i vjerskih zajednica. Kao argumente za ovu tvrdnju navodimo sljedeće razloge.

Prije svega, to je vrlo izvodljiv pristup. Svi dostupni podaci navode na zaključak da će to biti široko prihvaćen model. Već smo naveli procenat učenika koji pohađaju vjeronauku. Nedavna istraživanja pokazuju da „najveći broj anketiranih učenika i roditelja (oko 67% njih - AA) smatra da u školi treba da budu zastupljeni predmeti koji se odnose na religijsko obrazovanje: i vjeronauka (konfesionalna poduka) i predmet koji će podučavati o svim religijama (npr. kultura religija) ili da u školi treba da bude zastupljena samo vjeronauka. Preostali ispitanici (6-10%) smatraju da u školi vjeronauka ne treba da bude zastupljena, ali treba biti zastupljen predmet koji će podučavati o svim religijama, te da u školama ne treba da bude zastupljen ni jedan od ovih predmeta (2-12%)” (Trbić i Hasanagić 2007: 92-94). Vjerske zajednice jasno su istakle da se neće protiviti uvođenju alternativnog predmeta i da će pod određenim uvjetima prihvatiti i čak i podržati uvođenje komplementarnih časova religijskih studija (Međureligijsko vijeće 2008.).

Dakle, postoje svi razlozi da vjerujemo da bi model koji kombinira vjeronauku i religijske studije bio masovno prihvaćen, što je uvjet *sine qua none* za bilo kakvu promjenu u bh. kontekstu.

Drugo, i ujedno po našem mišljenju glavni pozitivni argument za zadržavanje vjeronauke u javnim školama jeste preuzimanje moćne vjerske poruke iz ruku ekskluzivistički nastrojenih teologa i roditelja. Ovo vjerovatno zahtijeva objašnjenje. U više navrata smo naglašavali da je religija postala izuzetno politički i društveno relevantna zbog mnogo razloga. Kada se citiraju svete knjige i kada govore vjerski službenici, ljudi ih slušaju i mnogi slijede vjersku poruku koju čuju. Prema nedavnom istraživanju, vjerske zajednice u BiH uživaju najviši nivo društvenog povjerenja (Šalaj 2009: 52). Iako se situacija razlikuje od jedne zajednice do druge, na Balkanu je ta snažna poruka često ekskluzivistička. Međutim, sve dok se ona tumači i prenosi unutar zidova vjerskih institucija, država i društvo imaju ograničenu mogućnost da utječu na nju i da zahtijevaju njenu promjenu. Upravo ovdje vjeronauka u državnim školama pruža javnosti jedinstvenu priliku da utječe na sadržaj ove izuzetno snažne vjerske poruke kao i na način na koji će ona biti prenesena na mlađe generacije.

Vjerujemo da nastavnici vjeronauke koji rade pod budnim okom resornih ministarstava, direktora škola i pedagoga mogu bolje obaviti posao adekvatnog objašnjavanja vjerskih razlika mladim naraštajima od vjerskih službenika, pa čak i od roditelja koji su vrlo često podložni stereotipima i predrasudama prema drugim vjerama i kulturama. Kad smo već završili ovu studiju reisu-ulema IZ u BiH dr. Mustafa Cerić je u Srebrenici 11. aprila 2009. na susretu sa vjeroučiteljima čini nam se upozorio protivnike vjeronauke upravo na ovu činjenicu: „Postupnom edukacijom o religiji izbjeći ćemo religijski ekstremizam s kojim se suočava današnji svijet. Ukoliko mi djeci ne budemo ponudili rješenja i odgovorili na pitanja koja u zadnje vrijeme imaju i vjersku dimenziju te ostavimo nekom drugom da to odgovara našoj djeci, onda snosimo odgovornost za njihove buduće devijacije koje će biti u ime religije. Stoga, oni koji su protiv religije u predškolskom, osnovnom i srednjem školovanju, nesvjesno podržavaju u budućnosti vjerski ekstremizam zbog čega bi trebali i odgovarati“ (Mustafić 2009: 8).

Da bismo stekli uvid u materiju, analizirat ćemo udžbenike vjeronauke koje su pripremale same vjerske zajednice i koji su bili u upotrebi prije nego što je država inicirala prvi krug revizije udžbenika. Iako su trenutni udžbenici bili predmet analize i često opravdane kritike (npr. Smajić 2008, Trbić 2007), čini se da su svi zaboravili kako su oni izgledali prije revizije i da su prethodni udžbenici bili pravo ogledalo vjerske poruke koja se odašilje unutar vjerskih zajednica. Pogledajmo primjere materijala koji je uklonjen u procesu revizije.

Prethodni udžbenik islamske vjeronauke za drugi razred osnovne škole na str. 41 djecu je učio da zahvale Bogu što se ne zovu Spasoje (nemuslimansko ime u bosanskom kontekstu). Navedeno je i da samo muslimani mogu biti iskreni prijatelji (str. 49). U udžbeniku za treći razred nalazila se slika djeteta koje čita knjigu, a puška je naslonjena na zid pored njega (str. 100). Udžbenik za sedmi razred pripisivao je Isusu netačnu izjavu (str. 73).

Bivši udžbenik pravoslavne vjeronauke za peti razred (objavljen 2001.), umjesto islam koristio je pogrdan termin “muhamedanizam” (str. 30, 43, 55). Islam je opisan kao fatalistička religija (str. 30). Navedeno je da je za razliku od kršćanstva islam ljubav prema Bogu zamijenio strahom od Njega (str. 31). Tekst je pun činjeničnih grešaka, kao što je ona da muslimani poste na Bajram, što nije istina (str. 31). Primjera je obilje. Udžbenik za šesti razred pravoslavne vjeronauke, također objavljen 2001. godine, podstiče “svijest o potrebi osvete Kosova...” (str. 35). Na str. 50 je navedeno da su muslimani “pekli žive ljude na ražnju, sjekirama i maljevima prebijali im kosti i još na razne načine mučili...”. Udžbenik za sedmi razred ponavlja navode o islamskom fatalizmu (str. 20). Što se tiče udžbenika i materijala koji se koriste za vjersku pouku ili katehezu unutar vjerskih zajednica, njihova glavna osobina u ovom kontekstu je da se u principu obraćaju svojim vjernicima kao da žive u čisto muslimanskom ili kršćanskom okruženju. Uzajamno razumijevanje,

religijski pluralizam i suživot nisu pitanja koja se tamo tretiraju. Naprimjer, novi udžbenici za islamsku vjersku pouku u džamijama (*Ilmiha I-V*) uopće ne tretiraju pitanje drugih. To se donekle i može razumjeti u većini slučajeva. Međutim, to bi mogao biti ozbiljan propust kada su u pitanju određene teme kao što je pozdrav (selam). U dvije lekcije o pozdravu muslimanskoj djeci nije rečeno da nije primjereno pozdravljati selamom barem polovinu njihovih sugrađana i sugrađanki. U udžbeniku jednostavno stoji: "Kada ulazim u kuću, učionicu, mekteb, kancelariju, prodavnicu itd. - nazivam selam. Kada sretnem nekoga selam... Kada razgovaram telefonom... nazovem selam" (Begović 2008: 68). Nema uopće napomene da ovo neće biti primjenjivo u mnogim situacijama u stvarnom svijetu.

Slično tome, materijali srpske pravoslavne kateheze uglavnom izbjegavaju govoriti o drugim vjerama, posebno o muslimanima. Kada to čine, muslimane nazivaju "muhamedancima" (Krstić i Radović 2000: 6). Pripadnici svih ostalih kršćanskih crkava označeni su kao heretici (isto, 60). Čitatelji se također podsjećaju da su Turci ubijali vodeće članove Srpske pravoslavne crkve na najstrašnji način – nabijanjem na kolac čak i 1814. (isto, 70). U drugoj često korištenoj knjizi čitateljima se savjetuje da ne upoređuju pravoslavno hrišćanstvo s drugim religijama. Takva praksa je označena kao „opasni eksperiment“ (Velimirović 2008: 11-12). U drugom tekstu kršćanima se savjetuje da ne posjećuju džamije i druge nepravoslavne vjerske objekte i da se ne upuštaju u kontakte sa „sektašima“, osim ako im oni sami priđu, te da ne prijateljuju s njima (Pantelić, ND: 164, 167). Turci su optuženi da su pet stoljeća pokušavali Srbima nametnuti islam, a i isti je slučaj i s brojnim današnjim kršćanskim sektama kojima je "nažalost" Ustavom dopušteno da se bez problema registriraju i organiziraju (Dušanić 2008: 188, 224). Slično tome kateheza katoličke crkve unutar župa predviđa samo lekcije iz oblasti međukršćanskih ekumen-skih odnosa (Hrvatska biskupska konferencija 2000: 119).

Stoga, bez obzira na to koliko smo nezadovoljni vjeronaukom, ona igra važnu pozitivnu i transformirajuću ulogu koju često ne primjećujemo. To je u nekim slučajevima jedini prozor kroz koji vjetrovi promjene mogu doći do unutrašnjih krugova vjerskih zajednica. Umjesto da zatvaramo ovaj prozor koji pruža priliku, trebalo bi ga ostaviti otvorenim. Vjeronauka će jednostavno izvršiti pritisak na vjerske autoritete u ovoj zemlji da govore o pitanjima koja slobodno mogu ignorirati unutar svojih zajednica, kao što su uzajamno poštovanje i zajednički život.

Cijenjeni britanski stručnjaci u oblasti edukacije Robert Jackson i Karen Steele nedavno su primijetili: "Konzervativni konfesionalni pristupi vjerskom obrazovanju pružaju građansko obrazovanje koje je žminimalno' prema McLaughlinovom spektru. U ekstremnim slučajevima, moglo bi se reći da promoviraju samo jedan nacionalni, kulturni i vjerski identitet, koji očigledno postavlja etička i politička pitanja. Međutim, liberalni pristupi vjerskoj edukaciji unutar konfesionalnog konteksta mogu dati vrlo pozitivan doprinos žmaksimalnim' oblicima građanskog obrazovanja koji se bave pitanjima pluraliteta i globalizacije. Naprimjer, kontekstualni i dijaloški pristupi koje predlažu pisci s kršćanskom protestantskom pozadinom kao što su Heimbrock (2001), Schweitzer i Boschi (2004) i Streib (2001) iz Njemačke ili Bakker (2001) i Wardekker i Miedema (2001) iz Holandije ili pluralistički pristup njemačkog katoličkog pedagoga Hansa Georga Ziebertza (2003), direktno i duboko se hvataju ukoštac s pitanjima pluraliteta na lokalnim i globalnim nivoima" (Jackson i Steele 2004).

Drugim riječima, religija je danas isuviše važna da bi se prepustila samo teolozima i svećenicima. Religija igra odveć važnu ulogu u našim životima da bi bila zapostavljena i marginalizirana. Neki od najvećih izazova za demokraciju, ljudska prava i toleranciju dolaze iz ekskluzivističkih i fundamentalističkih tumačenja religije (Gearon 46-47). Mi se ovdje slažemo s cijenjenim engleskim pedagogom Johnom Keastom koji je prije nekoliko godina napisao: "Šta god da neki kažu, vjerovanja, vrijednosti i prakse ne mogu se ignorirati, niti njihovo proučavanje potiskivati a da se ne naruši priroda obrazovanja. Građansko obrazovanje zapravo zahtijeva takvo učenje

kako bi bilo efektivno u školama“ (Keast 2000: 32). Također dijelimo uvjerenje s Warrenom Nordom i Stephenom Protherom da je nepažnja prema religijskom obrazovanju veliki promašaj te da je obrazovanje koje odbija religiju shvatiti ozbiljno duboko neliberalno“ (Prothero 2007: 8). Ovdje možemo dodati i roditelje, kao drugi izvor ekskluzivističkog vjerskog odgoja. Nije mi poznato nijedno istraživanje o utjecaju roditelja na stavove o toleranciji i na socijalnu udaljenost u BiH, ali me iskustvo iz prve ruke dovodi do zaključka da porodice često prenose više ekskluzivističkih vrijednosti od škola. Postoje izvještaji o ovome iz Njemačke (Weisse 2003). Ovdje škola također može odigrati korektivnu ulogu kada je u pitanju pogrešna edukacija primljena u porodici i ulogu posrednika između privatnog domena (porodice) iz kojeg dijete dolazi i javnog domena (pluralističkog društva) za koji se dijete mora pripremiti (Westerman 2006). Treće, poduzimanjem predloženih mjera sve glavne pritužbe na vjeronauku (segregacija, diskriminacija i sadržaj neprikladan dobi učenika) bile bi efikasno riješene. Manjine bi imale alternativu koju mogu odabrati. Bilo bi manje pritiska na učenike i roditelje da se odluče za vjeronauku kad to ne žele. Utjecaj vjeronauke na podijeljenost društva bi se značajno smanjila, dok bi dobno neprikladan sadržaj bio izbačen kroz blisku saradnju nastavnika vjeronauke i drugih obrazovnih stručnjaka. Nadalje, umjesto da bude prepreka, očekujemo da vjeronauka nadopunjena religijskim studijama pruži značajan doprinos socijalnoj koheziji i ozdravljenju društva. Čini se da nije u pitanju dilema - vjeronauka ili ne, već koja vrsta vjeronauke.

Četvrto, ovaj mješoviti pristup bi premošćavajući jaz između religioznih i nereligioznih dijelova društva doprinio socijalnom ozdravljenju i cjelovitom (holističkom) obrazovanju. U BiH su svi, očigledno, zaokupljeni etničkim podjelama. Međutim, jaz između religioznih i nereligioznih čini se jednako dubokim, ako ne i dubljim. Zapravo je to jedan od razloga zašto nenacionalističke, ljevičarske stranke nisu u stanju osvojiti većinu glasova. Pošto su snažne pluralističke stranke ono što drži ovu zemlju na okupu, to čini još urgentnijim ubrzanje procesa liječenja gorkih uspomena na komunistički tretman religije u prošlosti. Na neki način, predloženi model vjerskog obrazovanja je neka vrsta korektivne pravde, afirmativna akcija čiji je cilj da pojedincima i vjerskim zajednicama kompenzira desetljeća vjerskog ugnjetavanja. Protivnici vjeronauke često tvrde da su roditelji i porodice odgovorni za vjerski odgoj svoje djece. Međutim, činjenica je da sami roditelji i porodice nisu imali priliku da uče o svojoj vjeri i da im to uglavnom nedostaje. To bi mogao biti razlog zbog kojeg oni sada nastoje kompenzirati tu propuštenu priliku slanjem svoje djece na časove vjeronauke u državnim školama. Nasuprot nekim komentatorima (Silajdžić 2008), ne nalazimo ništa licemjerno u tome.

Nakon svega rečenog, vrijeme je da iznesemo i negativne aspekte ove opcije. Oni su uglavnom vezani za probleme oko uvođenja još jednog školskog predmeta u smislu rasporeda, nastavnog plana i programa i obuke nastavnika. Krajnje rješenje moglo bi biti zamjena vjeronauke u jednom razredu kako bi se stvorio prostor za predmet religijskih studija. Jednostavno, tamo gdje postoji volja, postoji i način.

Na kraju, ova analiza pokazuje da kroz paralelnu nastavu vjeronauke i religijskih studija možemo imati najbolje od oba svijeta. To bi bilo najbolje rješenje za sve strane. Vjerske zajednice ne bi se morale brinuti da će njihovi mladi pripadnici biti zavedeni relativizmom i agnosticizmom religijskih studija, jer istraživanja pokazuju da neutralni pristup ne utječe negativno na religioznost učenika koji pohađaju takve časove. Bosanskohercegovački patrioti bi mogli odahnuti, pošto je potencijal vjeronauke da doprinese inkluzivnom građanskom obrazovanju primijetilo više međunarodnih autoriteta u ovoj oblasti. Prema našem mišljenju, čak bi i manjina koja je potpuno protiv vjeronauke u državnim školama mogla prihvatiti ovo kompromisno rješenje kao najbolje moguće u ovom trenutku.

IV. Zaključci i preporuke

Na kraju ovog rada i u svjetlu gornje diskusije nameću se sljedeći zaključci:

- Trenutni model konfesionalne vjeronauke uživa vrlo visoku stopu odobravanja, zadovoljava zahtjeve vjerskih zajednica i u velikoj mjeri usklađen je s državnim zakonima i međunarodnim obavezama Bosne i Hercegovine. Međutim, način na koji se provodi izaziva opravdanu zabrinutost zbog njegovog negativnog utjecaja na socijalnu koheziju, diskriminacije manjina i povremene neprilagođenosti materijala dobi učenika.
- Uzimajući u obzir visok procenat pohađanja vjeronauke, visoku stopu odobravanja među roditeljima i učenicima, što pokazuju ankete i studije, uključujući i one Fonda Otvoreno društvo, kao i postojeće zakonodavstvo i međunarodne sporazume s Vatikanom i Srpskom pravoslavnom crkvom, čini se da je jedina izvodljiva i društveno prihvatljiva opcija za korigiranje nedostataka trenutnog konfesionalnog modela vjeronauke njegovo poboljšavanje.
- Radikalne promjene u ovom području politike ne čine se izvodljivim u kratkoročnom i srednjoročnom periodu. S druge strane, poboljšavanje postojeće politike obećava uspjeh. To poboljšavanje uključivalo bi reviziju nastavnih planova i programa vjeronauke, udžbenika i nastavnih metoda, i kontinuiranu obuku nastavnika vjeronauke, zatim razvoj alternativnog predmeta te uvođenje obaveznog jednogodišnjeg predmeta religijskih studija u osnovnoj i/ili srednjoj školi.
- Prednosti ovog kombiniranog pristupa su njegova socijalna izvodljivost, preuzimanje moćne vjerske poruke iz ruku često ekskluzivistički nastrojenih svećenika i roditelja i doprinos društvenom ozdravljenju i koheziji. Glavni nedostatak su troškovi razvoja i uvođenja novog predmeta.
- Opravdano je očekivati da vjeroučitelji podržani od strane obrazovnih vlasti, direktora škola i pedagoga bolje objasne vjerske razlike mladim generacijama i bolje ih pripreme da se nose s vjerskim razlikama u svom životu od vjerskih službenika i roditelja, koji su vrlo često podložni stereotipima i predrasudama prema drugim vjerama i kulturama. Integrirajući vjerske zajednice i vjernike u matične tokove, društvo će biti u mogućnosti izvršiti pritisak na njih da budu društveno odgovorniji.
- Poboljšanje nastavnih planova i programa i udžbenika, obuka vjeroučitelja, školski menadžment, te odnosi s roditeljima i vjerskim zajednicama ključna su područja u vjerskom obrazovanju koja zahtijevaju hitnu pažnju vlasti i vjerskih zajednica.
- Na kraju, neke od kritika usmjerenih protiv trenutnog modela konfesionalne vjeronauke u bh. školama su opravdane. Međutim, čini se da je od općeg javnog interesa da se vjeronauka zadrži unutar državnog školskog sistema. Uzimajući u obzir tu činjenicu, bilo bi dobro da vlasti i druge zainteresirane strane imaju na umu da se netolerancija uči pa se, prema tome, može i odučiti (vidi Annan i Krneta, 38-9). Model religijske edukacije predložen u ovom radu jedan je od načina da se to postigne.

(a) Preporuke vlastima

- Obnovite odmah napore na unapređenju saradnje i partnerstva s vjerskim zajednicama, posebno u području izrade planova, programa i udžbenika te obuke nastavnika. Međureligijski institut može biti odličan partner u tome;
- U saradnji s vjerskim zajednicama odmah započnite raditi na pripremi i uvođenju alternativnog predmeta za konfesionalnu vjeronauku i osigurajte da se on ponudi bez diskriminacije;
- U saradnji s OSCE-om i vjerskim zajednicama učinite neophodni konačni napor da se predmet religijskih studija uvede u sve državne škole u septembru 2010;

- Poduzmite potrebne organizacijske mjere kako bi se osigurala i prava onih koji žele vjeronauku i onih koji bi željeli pohađati alternativni predmet;
- Izgradite efektivno partnerstvo s roditeljima i podstičite njihov angažman kroz forume za diskusiju;
- Kroz obuku na poslu osigurajte da nastavnici konfesionalne vjeronauke i religijskih studija ne zaostaju za svojim kolegama u stjecanju novih vještina i stavova. Dajte zadatak svim pedagoškim zavodima da pripreme i realiziraju programe obuke;
- Ocijenite postojeće programe i udžbenike vjeronauke s ciljem utvrđivanja da li oni promoviraju poštivanje ljudskih prava i da li su prikladni uzrastu učenika, nepristrasni i zadovoljavaju li profesionalne standarde;
- Procijenite proces razvoja nastavnih planova i programa za konfesionalnu vjeronauku i religijske studije kako bi se osigurala njegova osjetljivost na potrebe različitih vjerskih zajednica i da svi relevantni akteri imaju priliku da budu saslušani;
- Istražite u kojoj su mjeri postojeće institucije za obuku nastavnika sposobne pružiti potrebno stručno usavršavanje za podučavanje konfesionalne vjeronauke i religijskih studija na način koji promovira poštivanje ljudskih prava, razumijevanje različitosti pogleda u društvu i ovladavanje različitim nastavnim metodologijama;
- Pomozite organizaciju procesa koji će usmjeriti autore, urednike i izdavače koji objavljuju udžbenike za konfesionalnu vjeronauku i religijske studije da koliko je moguće poštuju međunarodne standarde i najbolje prakse u ovom polju.

b) Preporuke vjerskim zajednicama

- Unaprijedite saradnju i partnerstvo s vlastima, međunarodnim organizacijama i roditeljima;
- Pomozite obrazovnim vlastima u razvoju i uvođenju alternativnog predmeta za konfesionalnu vjeronauku i napravite potrebne ustupke;
- Pomozite obrazovnim vlastima u razvoju i uvođenju predmeta iz oblasti religijskih studija i napravite potrebne ustupke;
- Budite u toku s najboljom međunarodnom praksom na polju vjeronauke i religijske edukacije u državnim školama kroz redovne seminare i radionice;
- Posvetite posebnu pažnju suptilnim vještinama nastavnika vjeronauke;
- Osigurajte da nastava vjeronauke teži suživotu, uzajamnom razumijevanju i solidarnosti primjenjujući dijaloški pristup/pedagogiju u vjeronauci. Počnite s kritičkom evaluacijom postojećih udžbenika, pošto u njima još uvijek postoje mnogi problematični tekstovi.

(c) Preporuke roditeljima

- Angažirajte se u praćenju onoga što vaše dijete uči na časovima i poduzmite nešto ako niste zadovoljni, tako što ćete pisati vlastima i vjerskim zajednicama, a ako je potrebno osnovati i nevladinu organizaciju,
- Učestvujte u formalnim i neformalnim diskusijama i konsultacijama o nastavnim programima i drugim aspektima vjerskog obrazovanja u školi.

(d) OSCE i druge međunarodne organizacije

- Pomjerite težište svoje pažnje s negativnih aspekata vjeronauke na sredstva i načine da se ona stavi u službu socijalne kohezije;
- Poduzmite sve potrebne mjere izgradnje povjerenja uključujući davanje garancija vjerskim zajednicama da ne namjeravate tjerati vjeronauku iz državnih škola te osigurajte da izjave i aktivnosti OSCE-a u tom smislu budu konzistentne;
- Nastavite graditi podršku za uvođenje predmeta religijskih studija u svim školama;

- Pomozite vjerskim zajednicama i obrazovnim vlastima u uvođenju alternativnog predmeta za vjeronauku;
- Pomozite provođenje studije koja bi ocijenila učinak vjeronauke u javnim školama.

V. Bibliografija

- Alibašić, Ahmet. (2008). "Modeli uređenja odnosa između države i vjerskih zajednica u Evropi i SAD i njihove konsekvence", u Ahmet Alibašić, ur., *Religija i sekularna država*, Sarajevo, Evropski abrahamski forum i Međureligijski institute u BiH, 83-104.
- Alibašić, Ahmet. (2000). "Vjeronauka u državnim školama u Evropi", *Novi Muallim*, vol. 1, br. 4 (2000), pp. 44-48.
- Alibašić, Ahmet and Asim Zubčević. (2009). "Islamic Education in Bosnia and Herzegovina", in Ednan Aslan (ed.), *Islamische Erziehung in Europa / Islamic Education in Europe*. (Wiener Islamisch-religionspädagogische Studien; 1). Vienna: Böhlau, 2009, pp. 43-57.
- Annan, Kofi. (2001). 'Intolerance is taught and can be untaught', Press Release, SG/SM/8046, 28. 11. 2001.
- Aslan, Ednan, ed. (2009). *Islamic Education in Europe*. Wien: Bohlau.
- Temeljni ugovor između Svete Stolice i BiH*.
- Begović, Nedim, Nizama Begović and Sifet Suljić. (2008). *Ilmihal 4: udžbenik za mektebe*. Sarajevo, El-Kalem.
- Copley, Terence. (1994). *Religious Education 7-11: Delivering Primary teaching Skills* (London: Routledge).
- „DA za izborni predmet vjeronauke u vrtićima i svim drugim obrazovnim ustanovama”. (2008). <http://www.petitiononline.com/zadjecu/petition.html>, 10. 6. 2008.
- Dušanić, Milutin, ed. (2008). *Verounauka u kući*. Beograd, Srpska patrijaršija.
- "Evropski model nije preporučljiv za BiH" (2008). *Dnevni avaz*, 11. 2. 2008, p. 3.
- "Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini", *Službeni glasnik BiH* br. 18/03.
- Gearon, Liam. (2004). *Citizenship through Secondary Religious Education*. London: Routledge-Falmer.
- Habermas, Jurgen. (2006). „Religion in the Public Sphere”, *European Journal of Philosophy* 14 (2006): 1, pp. 1-25.
- Habermas, Jurgen. „Religious Tolerance - The Pacemaker for Cultural Rights”, *Philosophy* 79 (2004), pp. 5-18.
- Hašimbegović, Elma. (2002). "Nastava vjeronauke u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine sa akcentom na islamsku vjeronauku", rad na konferenciji "Churches in former Yugoslavia", Münster, Germany, 29 Oct-3 Nov, 2003.
- Hodžić, Dževad. (2008). „Religija je odgoj”, *Dani*, 15. 2. 2008., 5, 77.
- Hrvatska biskupska konferencija. (2000). *Župna kateheza u obnovi župne zajednice: plan i program*. Zagreb-Zadar, 2000.
- Hull, John M. (2001). „The Contribution of Religious Education to Religious Freedom: A Global Perspective”. <http://www.iarf.net/REBooklet/Hull.htm>, 12. 5. 2008.
- Međureligijsko vijeće u BiH. (2008). (Zajednički stavovi i načela o vjeronauci Radne grupe za obrazovanje). Sarajevo, 4 November 2008.
- "Islam je lijek za drogu" (2008). *Dani*, 8. 2. 2008, 24.
- Jackson, Robert and Karen Steele. (2004). „Problems and Possibilities for Relating Citizenship Education and Religious Education in Europe”. [22](http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/Jackson-</p></div><div data-bbox=)

Steele0904.htm, 8. 6. 2008.

Jackson, Robert. (2002). "How School Education in Religion Can Facilitate the Promotion of Tolerance and Non-discrimination with regard to Freedom of Religion or Belief". <http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/RobertJackson.htm>, 8. 6. 2008.

Jukić, Petar. (2008). "Tko će Bogu postavljati granice". *Dani*, 25. 4. 2008, 7-8.

Kadribegović, Aziz. (2008). "Klikovanje i segregacija". *Preporod*, 15. 2. 2008, p. 5.

Kazaz, Enver. (2008). "Trijumf religijske banalnosti". *Dani*, 8. 2. 2008., 25.

Keast, John. (2000). 'Citizenship and RE', *RE Today* (Derby: CEM) in Liam Gearon, *Citizenship through Secondary Religious Education*. London: RoutledgeFalmer, 2004.

Kodelja, Zdenko and Terrice Bassler. (2004). *Religion and Schooling in Open Society: A Framework for Informed Dialogue* (Ljubljana, Open Society Institute).

Kovač, Mirnes, „Zamjena uloga u debati o vjerskom odgoju“, *Preporod*, 1. 3. 2008, 8-9.

Krneta, Dragoljub and Zlatiborka Popov-Momčinović. (2007). *Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini* (Banja Luka: Nezavisni univerzitet Banja Luka).

Krstić, Danilo and Amfilohije Radović. (2000). *Nema lepše vere od hrišćanske*. Linc, Pravoslavna crkvena opština.

Kruša, Lirija. (2008). "Vjeronauka u vrtićima rađa uplašenu i nesigurnu djecu", interview. *Dnevne novine San*, 21. 2. 2008, p. 24.

Kuburić, Zorica and Christian Moe. (2006). *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in the Western Balkans* (Novi Sad: CEIR).

Lindholm, Tore, W. Cole Durham, Jr., and Bahia G. Tahzib-Lie. (2004). *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff.

Mahmutović, Arzija. (2008). "Zakon je to omogućio, roditelji to žele i mi samo trebamo to ispoštovati", interview. *Preporod*, 15. 2. 2008, 7.

Matlary, Janne Haaland. „Education for Tolerance: Religion and Conflict in Europe“. <http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/MatlaryTolerance04.htm>, 1. 6. 2008.

Moe, Christian. (2005). "Religious Human Rights and religion in Schools", <http://christianmoe.com/en/papers/HRsRelEd>, accessed 7 July 2008.

Mustafić, M. (2009). "Bošnjački političari misle samo o sebi", *Dnevni avaz*, 12. 4. 2009, p. 8.

Nikolaj, Velimirović. (2008). *Vera svetih: Katihizis istočne pravoslavne crkve*. (n.p.), Manastir Sv. Nikole.

Nurikić, Edina. (2008a). "Vjeronauka i u porodilišta!". *Dani*, 8. 2. 2008.

Nurikić, Edina. (2008b). "Ateisti su počinili zločine". *Dani*, 18. 4. 2008, 24-25.

Office of High Representative. (2008). "Supervisory Order Protecting Freedom of Religion with Respect to the Conduct of Religious Education and the Employment Status of Teachers of Religion in Brcko District Public Schools", 13. 8. 2008.

OSCE/ODIHR. (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools* (Warsaw: OSCE/ODIHR, 2007).

OSCE Mission to B&H. (2007). „Na putu ka vjerskom suživotu i razumijevanju u BiH: Izvještaj o provedbi pilot-projekta Kulture religija“, Sarajevo, Septembar 2007.

"Osuda satanizacije islama i muslimana te narušenih međuljudskih i međustranačkih odnosa čelnika Bošnjaka." (2008). *Preporod*, February 15, 2008.

Pandža, Gordan. "Vjeronauk u vrtićima - segregacija u najranijem uzrastu?". <http://www.vjesnik.hr/html/2001/11/22/Clanak.asp?r=tem&c=1>, 1. 6. 2008

Pantelić, Milan, ed. (n.d.). *Posavetujte me, oče!*. Šabac, Pravoslavac.

Pleh, Mina. (2007). "Analiza praćenja nastave vjeronauke," *Novi Muallim* 31.

„Poruka hrvatskih biskupa o vjeronauku u školi i župnoj katehezi“. http://www.tsrb.hr/drustvena/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=55, 1. 6. 2008.

- “Pravoslavna crkva će pozvati roditelje na bojkot nastave”. (2009). *Global*, no 1: 25-26.
- Prothero, Stephen. (2007). *Religious Literacy: What Every American Needs to Know - and Doesn't*. HarperCollins e-books.
- Religija i školovanje u otvorenom društvu: Okvir za informirani dijalog* (Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH, 2007).
- Sanneh, Lamin. “Separation of church and state: a principle advancing the struggle for human rights,” in Robert Wuthnow, ed. *The Encyclopedia of Politics and Religion*, 2 vols. (London: Routledge, 1988).
- „SDP: Vjeronuka u obdaništima apsolutno neprihvatljiva”. (2008). <http://www.sarajevo-x.com/clanak/080206139>, 1. 6. 2008.
- Smajić, Aid. (2008). “Images of Religious Others in Textbooks of Religious Education for the Public Primary Schools in Bosnia and Herzegovina”. *Islamic Studies*...
- Silajdžić, Adnan. (2008). „Bio bih nemusliman ako bih tvrdio da ateisti nemaju morala”, intervju, *Start magazine*, br. 240, 18. 2. 2008, 10-13, 85.
- Schreiner, Peter. (2002a). ‘Different Approaches - Common Aims? Current Developments in Religious Education in Europe’ in Peter Schreiner, Hans Spinder, Jeremy Taylor and Wim Westerman (eds) *Committed to Europe's Future: Contributions from Education and Religious Education: A Reader*, Münster: Coordinating Group for Religious Education in Europe (CoGREE) and the Comenius Institut, 95-100.
- Schreiner, Peter. (2002b). The challenge facing religious education in Europe: Contribution to the Forum of the Council of Europe: The new intercultural challenge to education: religious diversity and dialogue in Europe’, Strasbourg, Council of Europe, www.comenius.de/index.cfm (downloaded 2/3/04).
- Spahić, Mustafa. (2008). “Mustafa Cerić je funkciju reisul-uleme stavio u službu domaćeg medijskog Arkana”, interview. *Dani*, 22. 2. 2008, 18-21, 90-92.
- Šalaj, Berto. (2009). *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung.
- Šimunović, Milan et al. “Aktualno stanje školskoga vjeronauka i župne kateheze u Crkvi u Hrvata”, Zagreb, 20. travnja do 2. svibnja 1998. Priopćenje, *Kateheza* 20(1998)3, 294-297.
- Štulanović, Muharem. (2008). “Populaciji mladih, neiskvarenih ljudi trebamo prezentovati prave moralne vrijednosti”, intervju. *Preporod*, 15. 2. 2008, p. 24-25.
- The Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief. “Religious Education in pluralistic Societies - Aims and Challenges”. http://www.oslocoalition.org/html/project_school_education/religious_education_in_pluralistic.html, 1. 6. 2008.
- Thomas, R. Murray. (2006). *Religion in Schools: Controversies around the World*. Westport: Praeger.
- Trbić, Dženana (ed.). (2007). *Education in Bosnia and Herzegovina: What Do We Teach our Children? Review of the contents of the National Group of Subjects' Textbooks*. Sarajevo: Open Society Fund B&H.
- Trbić, Dženana and Snježana Kojić Hasanagić. (2007). *Education in Bosnia and Herzegovina: What do we teach our children? Surveying Attitudes of Students and Parents about Values in Curricula and Textbooks in Primary and Secondary Schools in B&H*. Sarajevo: Open Society Fund B&H.
- UNHCHR. (2008). “The role of religious education in the pursuit of tolerance and non-discrimination”. <http://www.unhchr.ch/html/menu2/7/b/cfedu-basicdoc.htm>, 8. 5. 2008.
- Weisse, Wolfram. (2008). “Difference without Discrimination: Religious Education as a learning field for social understanding?” u Robert Jackson (ed). *International Perspectives on Citizenship, Education and Religious Diversity*. London: RoutledgeFalmer, 191-208.

Westerman, Wim. (2002). "Soul for Europe? Experiences and Future Perspectives". 9th Nuremberg Forum, 26.-29. September 2006, Making Visions come true, Evaluating Concepts of Interreligious Learning, Abstracts.

Yapi, Hukuki et al. (2006). *State and Religion in Europe: Legal Systems, Religious Education, Religious Affairs* (Istanbul: Center for Islamic Studies).

"Zapishnik sa 7. redovne sjednice Rijaseta". (2009). *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, vol. LXXI, no. 1-2, 119-143.

„Zaustavite religijsku segregaciju u vrtićima Sarajeva“. (2008). <http://www.petitiononline.com/71000Sa/petition.html>, 10. 6. 2008.

Intervjuirane osobe:

- Petar Jukić, pročelnik Katehetskog ureda Vrhbosanske nadbiskupije, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
- Šefko Sulejmanović, profesor, Behrambegova medresa, Tuzla, muslimanski član komisije za reviziju udžbenika
- Muharem Omerdić, rukovodilac Vjerskoprosvjetne službe, Islamska zajednica
- Shabbir Mansuri, Direktor Instituta za religijske i građanske vrijednosti, Washington DC
- Mehmedalija Imamović, profesor vjeronauke
- Meliha Alibašić, profesorica vjeronauke
- Mitar Tanasić, sekretar Mitropolije dabrobosanske u Sarajevu, Srpska pravoslavna crkva
- Bekir Šabić, pomoćnik za vjeronauku i mektebsku nastavu, Muftijstvo tuzlansko

Prijevod s engleskog Elmina Mušinović

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Fond otvoreno društvo BiH pokrenuo je Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika početkom 2004. godine. Osnovni cilj programa je unaprijedjenje istraživanja i analize javnih politika kako bi se potaknuo argumentovani dijalog i razvio takav način donošenja odluka u oblasti javnih politika koji će počivati na relevantnim informacijama i realnim opcijama.

Program obuhvata edukaciju iz oblasti istraživanja javnih politika, stipendije za istraživanje i mentorstvo u toku istraživanja. Do sada je, u okviru ovog programa, stipendirano 48 istraživača.

Sva istraživanja su dostupna na www.soros.org.ba.